Jan-2021 ISSUE-IV(I), VOLUME-IX

Published Quarterly issue
With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

Published On Date 31.01.2021

Issue Online Available At :http://gurukuljournal.com/

Organized &
Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : http://gurukuljournal.com/

INDEX

Paper No.	Title	Author Name	Page No.
1	Cashless Policy and Profitability of Deposit Money Banks in India	Dr Vijay Prakash Srivastava, Mini Srivastava & Dr. Monika Srivastava	1-20
2	The Second Sex: An Existentialist Discourse	Dr. Shaikh M. A. Raheman Bagwan	21-25
3	पर्यावरणाचा सामाजिक जीवनावरील प्रभाव	प्रा डॉ.रणधीर साठे	26-28
4	माजी आमदार बाबुराव घोलप यांचे राजकीय व सामाजिक कार्य	डॉ. संतोष हनुमंत जाधव	29-32
5	छत्तीसगढी लोकगाथा के पारंपारिक तत्व	डॉ. (श्रीमती) रविन्द्र चौबे	33-36
6	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : जीवन व कार्य	प्रा. महेंद्र अच्युत आल्टे	37-44
7	Unveiling Various Dimensions of Violence in Shashi Tharoor’s “Riot”	Dr. Pramod R. Jaware	45-52

ISSN No. 2394-8426
Jan-2021
Issue–IV(I), Volume–IX

Cashless Policy and Profitability of Deposit Money Banks in India

Dr Vijay Prakash Srivastava
Associate Professor
Department of commerce
Govt. P G College Maldevta Raipur,
Dehra Dun.
Email id: vijay23praksh@gmail.com
Contact: - +91-8077609610
Mini Srivastava
Asst. Professor
School of Management and Commerce Studies
Shri Guru Ram Rai University
Dehradun
Email id-mini.abhi13@gmail.com
Dr. Monika Srivastava,
Additional Statistical Officer,
Department of Eco. & Stats. Govt Of Uttarakhand,
Email id: - monika9505@gmail.com

ABSTRACT
The effect of cashless policy on deposit money banks is expected to increase the profitability of banks; it lowers the cost of operations and curbs corruption. As such this study tends to ascertain the effect of cashless policy on the profitability of deposit money banks in India from 2009 to 2019. Secondary data from the Statistical bulletin of Central Bank of India was used in the study and the ARDL Auto-regressive Distributed lag model was used as a method of data analysis. The explanatory variables are Point of Sale (POS) Terminal, Automated Teller Machine, Mobile Banking, and Web Payment while the dependent variable is Profit before Tax. The findings from the study indicate that cashless policy has a negative and insignificant effect on profit before tax of deposit money banks in India within the period of the study. The study, therefore, makes the following recommendations; banks should educate their customers more on the importance of cashless policy and some of the innovative products they are bringing in the market. They should also improve their financial infrastructure. Power generation and distribution should be improved upon as no electronic banking can take place without adequate power supply. Banks should set up appropriate security processes and use up to date programs to limit the effects of fraud on their products.

1. Introduction

The advert of the novel coronavirus COVID-19 which saw the whole world in lockdown and limited physical appearance at various banking halls has increased various online transactions. The virus has shown that the world has evolved into a global village and the banking sector is not left out. Information and digital communication technology (ICT) has increasingly stirred the expansion of the banking networks and range of the services offered in recent times. Most of banking transactions, such as electronic payments, loans, deposits, or securities have become highly dependable on information and telecommunication technology (Adewoye, 2013).

The Central Bank of India (CBN) has recently engaged in series of reformations aimed at both strengthening Indian financial system and enhancing the overall economic performance of India to place it on the right path in tune with global trends. Cashless policy is one key reform introduced in India financial system. The policy is a new policy on cash-based transactions which specifies a 'cash handling charge' on daily cash withdrawals or cash deposits that surpass N500,

000 for Individuals and N3, 000,000 for Corporate bodies. The policy aims at reducing not eliminating the quantity of physical cash circulating in the country, and encouraging further electronic-payment systems in India (CBN, 2012). The cashless policy has birthed numerous electronic payments channels the commonly used e-payment machinery in the country are Automatic Teller Machine (ATM), Point of Sale Terminals (POS), Mobile Money Transfer (MMT), and Online Money Payment (WEB) (Okoro, 2014).

The essence of the electronic banking reform was to promote a comprehensive process of substantially improving the regulatory and surveillance framework, promoting sound competition in banking services, assuring an organized structure for monetary management, increase in savings mobilization, reinforcement of capital adequacy, encouragement of investment and development through market-based interest rates, expanding elegance of the world financial products, and even the recent global financial crisis, all make the need for banking sector reforms a sine qua non, but the challenges of insecurity and inadequate infrastructure are still persistent.

Many researches have been conducted on cashless policy and its impact on the bank's performance with varying results and conclusions. Some think that the cashless policy is yet to be fully embraced and many others pointed out problems associated with the advent of the cashless policy via the various e- payment channels such as overcharge, debiting a customer without appropriate credit to the right persons, delays in a reversal of wrong transactions, etc. Therefore, this study is aimed at finding out the effect of cashless policy on the profitability of deposit money banks and whether the bank is making profits or losses through the cashless policy of the Federal government. The study use profit before tax as the major gap the study tends to fill. The following sections of this work include conceptual framework; theoretical framework and empirical review of related works. Others are methodology and data presentation; discussions, conclusions, and recommendations.

2. Literature Review

A cashless economy is a society where no one uses cash, all payment being made are by cheques, credit cards, charge cards, or movement of funds from one account to another through mobile banking. The cashless policy was intended at limiting some of the negative effects connected with the usage of physical cash in the economy, including the huge cost of cash, increase risk of using cash, high subsidy, theft, incompetence as well as fraud (CBN, 2011). A cashless economy is a financial system where business can be done without necessarily using physical cash as a means of exchange of transaction but rather with the use of credit or debit card for payment of goods and services. The cashless economy policy programme of the Central Bank of India (CBN) is a move to develop the financial terrain but in the long-term sustainability of the policy will be a function of adoption and compliance by end-users (Ejiro, 2012).

The cashless society anticipated here points to the comprehensive use of computer technology in the financial system. The cashless policy introduced by The CBN in 2012 kicked off with the commencement of the mobile payment, India is only keying into a swift-developing global payment system. The mobile money structure is a technology-driven payment system that will open up several other business opportunities in the economy. The mobile money payment system permits clients to make payments with their GSM phones. It is a transfer and savings system that

changes GSM phones into a savings account platform, permitting the owner to accumulate money in it and from which withdrawals or transfers could be made. Under the payment system, users could do their normal basic financial transactions daily by making payments for goods and services or by engaging in person-to-person transfer directly on their GSM phones.

There are various components of cashless policy in India. Woleola (2017), observed that the most used cashless payment in the banking system is automated teller machine (ATM), point of sale (POS), internet banking, mobile banking, and implants, etc.

Automated Teller Machine (ATM): Is a machine that gives out cash and can perform other functions a taller in banking hall does like transfers, minimum balance investigation, payments of bills, deposits, and recharge of various kinds. Tan (2002) states that an automated teller machine (ATM) helps clients have effortless access to funds in their accounts without delay. For one to make use of an ATM he or she needs as a debit card and a personal identification number (PIN). CBN allows N55 as profit to banks for any 4th transaction carried out by the cardholder in another bank's ATM terminals.

Point of Sale (POS) Terminal: Point of Sales (POS) machine is an electronic gadget used to purchase commodities especially in hotels, filling stations, shops, and supermarkets. Adurayemi (2016) observed that the POS machine allows for printing of receipt upon payment of the goods and the customer will be charged a fee called merchant service charge (MSC) for the use of the machine. The maximum total fee as set out by the Central Bank of India is normally 1.25 percent of the transaction value subject to a maximum of N2000.

Internet Banking: can be referred to as online banking or web banking. Online banking allows a bank customer to carry out financial transaction through the internet by using such devices as computers, mobile phones, and iPad in the comfort of their homes. It provides customers almost every service conventionally obtainable through a local branch including deposits, transfers, and online bill payments. Siyanbola, (2013) observed that internet banking makes use of a computerized card framework to carry out payment orders and a final payment of commodities over the internet between the seller and the buyer. It goes to show that customers can buy goods from the internet by placing orders through the net to their banks to pay the merchant the bill amount involved and the commodities conveyed to the place of its destination where the buyer wants.

NIBSS Instant Payment (NIP) NIP is the Indian financial industry preferred money transfer platform that assurances immediate benefit to the beneficiary. It is also an account number based online real-time interbank payment solution set up in the year 2011 by India interbank settlement system. The NIP services started with only two (2) deposit money banks participating in it at the initial stage. However today the number of organisations involved in the programme has increased to include all deposit money banks, microfinance banks (MFBS), and mobile money operations (MMOs). NIP has been valuable to all parties since it allows customers to benefit from increased convenience, while corporate enjoy payment processing efficiency, increased liquidity, and reduced payment risks. Deposit money banks and other financial establishments can build services around it to meet their ever-dynamic customer needs especially digital banking products. Apart from using the internet to perform the operations of NIP and NEFT one can visit

his or her banks and use funds transfer forms in the bank to perform these operations by signifying NEFT or NIP as the chosen transfer type (Okoye and Ezejio for, 2013).

NIBSS Electronic Funds Transfer (NEFT): NEFT was introduced in India in 2004 to reduce high dependency on cash and make available a range of payment systems to bank customers. The modes of this payment can be through **(i) NEFT credit transfer (single items) (b) Bulk Clearing-Automated direct credits (c) Bulk clearing –Automated direct debits.** NEFT credit transfer is irreversible fund transfer order since the payer's bank basically will not agree to the instruction if there are inadequate funds to cover the payment instruction and this helps to reduce the trouble of returned cheques in the transaction. **Bulk clearing**- allows corporations or organizations to present numerous direct credits or direct debit instruments, through clearing banks to the automated clearing period. Payments that can be made through Bulk clearing-Automated direct credits are payment of staff salaries, payment of pensions, payments of sundry benefits to several individuals' e.g shareholders dividends, payment of inter-bank standing orders by banks, and contractor payments. While payments that can be done through Bulk clearing-Automated direct debits are payment of insurance premiums, payment of utility bills (water electricity, telephone bills), and subscription collections.

Mobile Banking: involves the use of mobile phones to assess your account and connect to financial institutions database which allows you to settle financial transactions. Financial services one can perform using a mobile phone includes funds transfer, balance inquiry, recharging of phones, and payment of bills. Tayo (2016) states that some of these services are integrated with an interactive system of a voice message that directs a customer through automated provision of relevant account details.

e-Bills pay: is Electronic Bills Payment and is a collection platform that is supervised and controlled by India Inter-Bank Settlement System Plc (NIBSS). The platform allows payments from clients through internet banking, USSD channels, and bank branch.

mCash: is a novel solution set up to help small value retail payments grow by providing easy access to electronic medium to a wide range of users. It is anticipated that cash will strengthen financial inclusion and increase e-payment benefits to both buyers and sellers.

Remita: is an electronic-payment system licensed by CBN to attend to the needs of individuals and organizations as regards payment. It was developed by Financial Technology giant System specs and commenced operation in India in 2017 intending to help the people make and receive payments easily. Remita is the payment gateway that helps in the transfer of funds (taxes, levies, tariffs) into the single treasury accounts.

According to CBN (2011), the cashless policy was initiated in India for the following reasons

(a) To steer the evolution and improvement in the method of payment in India in agreement with Vision 2020 objective of being among the top 20 economy by 2010.

(b) To limit the price of banking services (as well as the cost of credit) and help financial inclusion by providing more capable transaction options and greater reach.

(c) To strengthen the effectiveness of monetary policy in controlling inflation and driving economic development.

(d) Besides, the policy objectives were to reduce some of the adverse consequences of high usage of cash, including the high cost of handling (estimated to be about N192 billion per annum), high risk of usage, and high subsidy.

The cashless Indian society has many benefits. Some of these benefits include **Consumers:** Increased convenience; more service options; reduced risk of cash-related crimes; cheaper access to (out-of-branch) banking services, creation of more employment opportunities in the financial sector, access to credit, and financial inclusion. **Corporations:** Faster access to capital; reduced revenue leakage; and reduced cash handling costs. **Government:** Increased tax collections; greater financial inclusion; increased economic development, reduction in money laundering, check on terrorist financing, and helps in monetary policy implementation.

Profitability (Profit before tax)

Profitability is the predicted variable in this study and it is represented by profit before tax. Profit before tax can also be referred to as earnings before tax. European central bank (2010) states that profitability is a bank's primary source of defence against unanticipated losses, as it enhances its capital position and improves future profitability through the investment of retained earnings. It is worthy of note that an institution that constantly makes a loss will eventually drain its capital base, which in turn puts equity and debt holders at risk. Profit before tax is a measure of a company's profitability that examines the profits made before any tax is paid. It tries to compare all the company's expenses which include operating and interest expenses against its earnings but excludes the payment of income tax. Profit before tax helps to show how much a tax a company owes and helps to compare among companies that pay a varying amount of taxes. Profit before tax is listed on the income statement and can be calculated by subtracting expenses from revenue.

2.1 Theoretical review

The study considers two theories namely: Transaction cost innovation theory and Technology acceptance model while the study will be anchored on Transaction cost innovation theory

Transactions Cost Innovative Theory

The transaction cost innovation theory initiated by Niehans (2006) stated that the paramount factor of financial innovation is the decrease of transaction cost, and in fact, financial innovation is the answer to technological advancement which caused the transaction cost to decrease. The decrease of transaction costs can stimulate financial innovation and improvement of financial service. It states that financial innovation reduces transaction costs. Transaction costs innovation theory is also important in this context: for instance, the use of Internet-connected Information Technology (IT) can substantially reduce a firm's transaction costs as it facilitates effective coordination, management, and use of information. Mobile, Internet-connected IT might additionally decrease transaction costs because it offers off-site access to the firm's internal database and other significant sources of information. Consequently, reduction of operation costs through agency banking, internet banking, and mobile banking may influence growth in profitability for the bank.

Technology Acceptance Model (TAM)

This theory was developed by Davis in 1986. The model was formally developed from the

research conducted by Davis (1989) on technological issues. The result of this research led to the development of the Technology Acceptance Model (TAM). This model seeks to establish the relationship between individuals' behavior and the use of Information and Communication Technology (ICT). It is argued that the behavior of individual influences his attitude towards adopting new technology. However, attitude and perceived usefulness are both determined by ease of use. (Pedersen 2002) maintains that adopting the TAM model is based on knowing end-users' requirements concerning how easy and friendly the technology is presented.

The banking industry in India evaluated its options and discovered that only 10 percent of its client's base accounted for 90 percent of its expenses. The focus thus became how to eliminate costs by attending to those 10 percent. Competitiveness, high growth levels, and increased sophistication in world systems and sub-systems thus forced the banking sector to revaluate techniques and innovations to improve its efficiency, profitability, and overall performance. In recent years, advances in banking-related technology have reduced the need for a physical location, and banking transactions are now being conducted from a remote location using personal computers and ATMs.

2.2 Empirical review

Agu and Agu (2020) explored the effect of cashless policy on economic growth in India, throughout Q12010 to Q42018. It employed quarterly time series data using the ordinary least squares (OLS) technique. The data was sourced from the World Bank Development indicator and Central Bank of India (CBN) Statistical Bulletin, Annual Report, and Statement of Account for the year 2019. The researchers subjected the data to unit root, cointegration, and granger causality tests. Findings from the research showed that cashless policy has been a veritable tool in influencing economic performance, especially as it relates to Automated Teller Machine (ATM) transactions and Point of Sale (POS) payment patterns.

Okafor (2020) did a study on the effect of cashless policy for business performance and purposes of deposit money banks in India (2009-2019). The explanatory variables were automated teller machine, point of sale, mobile banking and internet banking while the response variable was return on assets.

We employed econometric techniques involving descriptive statistics, augmented dickey fuller tests for unit roots, and the ordinary least square (OLS). The result of the study indicates that Automated Teller Machine (ATM), Point of Sale (POS), Mobile Banking (MB), and Internet Banking have a positive and significant effect on return on asset (ROA). The study thus concludes that cashless policy has positively affected the performance of money deposit banks in India.

Osazevbaru, Sakpaide, and Ibubune (2014) explored cashless policy and banks' profitability in India. The transformation of the financial sector of the Indian economy has always occupied a cardinal position in the economic policies of all political administrations in India. Using electronic banking as a platform, the cashless policy was initiated to further deepen the financial market microstructure. This study investigated the impact of cashless policy on the profitability of Indian banks, against the backdrop that these banks in a cash-based economy are known for their huge profits even in the face of the associated high cost of operations. Basically, will banks

in the cashless regime still make as many profits as they use to make? To address this, secondary data were collected and analyzed using content analysis comparing profits under the cash-based policy with a cashless regime. The results revealed that cashless economic policy positively impacts on banks' profit through the reduction in the cost of operations and banking the unbanked populace.

Muotolu and Nwadialor (2019) explored the effect of cashless policy of Central Bank of India on the financial performance of deposit money banks in India. The study used a panel data collected from a sample of 14 banks covering 6 years for the period 2012 when the policy was initiated in India to 2017. The study used return on Asset as a proxy for bank performance while the value transactions are done through the ATM, POS, Internet Banking, NIP, and NEFT platforms (E-banking Products) were used to proxy cashless policy. In other to ensure the validity and the reliability of our data, we, therefore, subjected our data to a diagnostic test using descriptive statistical analysis, multicollinearity test, correlation testing, and heteroskedasticity testing. Findings from the study showed that (ATMV) has a positive and significant effect on return on assets (ROA) of banks in India while, POSV, WEBV, NIPV, and NEFV were found to have a positive but insignificant effect on ROA of quoted banks in India.

Werigbelegha and Avery (2019) studied the effect of cashless policy on deposit money banks performance India; for the period 2000-2018. Secondary data were used and collected from the Statistical Bulletin of Central Bank of India. This study used automated teller machine (ATM), point-of-sale (POS), and mobile banking (MB) as the explanatory variables to measure cashless policy; whereas, return on assets of deposit money banks as a proxy for deposit money banks performance and employed as the dependent variable. Hypotheses were formulated and tested using Ordinary Least Square (OLS). There is a significant impact of automated teller machine transactions on return on assets of deposit money banks in India. The point on Sales terminal transactions has a significant impact on the return on assets of deposit money banks in India. Electronic mobile payment has a significant impact on the return on assets of banks in India. The coefficient of determination indicates that about 47% of the variations in the bank's profitability can be explained by changes in cashless policy variables ((ATM, POS, MB) in India. The research resolves that cashless policy has a significant impact on deposit money bank's performance in India.

Ignoroje. and Okoroyibo (2020) analyzed the effect of cashless policy on the performance of deposit money banks in India (2009-2018). The main objectives are to: Investigate the effect of automated teller machine, analyze the impact of point of sale, assess the effect of mobile banking, and ascertain the effect of internet banking respectively on the performance of deposit money banks in India. We employed econometric techniques involving descriptive statistics, augmented dicker fuller, and Philip perron tests for unit roots and the autoregressive distributed lags (ARDL) for cointegration and coefficient analysis. The result of the study indicates that automated teller machine (ATM) and Internet Banking each have a positive and significant effect on return on equity (ROE). Point of Sale (POS) has a positive but insignificant effect on return on equity, while Mobile Banking (MB has a negative and statistically significant effect on ROE, the

study thus concludes that cashless policy has positively affected the performance of money deposit banks in India.

Ugwueze and Nwezeaku (2016) investigated E-banking and commercial bank performance in India: a cointegration and causality approach (2013-2016) using the Engle-Granger cointegration model. The dependent variable includes the Customer's deposit (time deposit, savings deposit, and demand deposit) and POS as an independent variable. They find that POS is not cointegrated with both the savings and time deposits but are cointegrated with demand deposits.

Mustapha (2018) examined E-payment technology effect on bank performance in emerging economies- evidence from India (2012-2017) using time dimensional and panel least square models was to analyze the data. Two regressands, namely the performance index and the risk exposure variable were used and the experimental variables include values of ATM transactions and POS technology transactions, the total value of mobile money transfers, and the value of online payment transactions. It was the finding of the study that bank performance contradicts autoregressive and random walk processes and thus implies that investors should not be disturbed about previous bank performances but concerned about current bank resources.

Suberu, Afonja, Akande, and Adeyinka (2015) studied the effect of cashless policy, saving, and bank credit on the Indian deregulated economy. They employed the ordinary least square econometric technique was used to analyze the data. GDP and growth of aggregate domestic credit to the economy (GADCE) were used as the variables. The result showed that the marginal productivity coefficient of bank credit to the domestic economy is positive but insignificant.

Ali and Emenike (2013) explored the impact of automated teller machine on banking services delivery in India: a stakeholder analysis (2009-2013) using Simple linear regression model ATM (the independent variable) on banking services proxy by the customer deposits (the dependent variables). The study revealed that ATM transactions positively and significantly impact private sector demand deposits in India but not private sector savings deposits and private sector time deposits.

Okon and Amaegberi (2018) studied mobile banking transaction and bank profitability in India (2007-2016) SURE model estimation was used to analyze the data. ROA = return on assets, measuring the performance of deposit money banks, ATM = value of Automated Teller Machines transactions, POS = value of Point of Sales transactions, MOB = mobile banking transactions, SIZE = bank size, represented by total assets of the banks, PIV = private investment in India, INFL = inflation rate, measuring macroeconomic instability. The result shows a positive and significant relationship between ATM, mobile banking, and POS on the performance of DMB of old and new generation banks.

Too, Ayuma and Ambrose (2016) also did a study on the effects of mobile banking on the financial performance of commercial banks in Kapsabet (Kenya): A case of selected banks in Kapsabet Town (2016) they used SPSS to analyze the primary data and multiple regression model was used to analyze the secondary data. Dependent variable= Financial performance while independent variables include mobile banking withdrawal and deposits, Mobile banking loans, Mobile banking funds transfer, Mobile banking payment of bills. The findings of the research

showed that there was a significant effect between mobile banking and financial performance ($p<0.005$).

Abaenewe, Ogbulu, and Ndugbu (2013) studied electronic banking and bank performance in India. Data from four Indian banks was adopted and judgmental sampling technique was used in selecting the data. Returns on equity (ROE) and returns on assets (ROA) were used profitability performance indicators in the study. With the data collected, they tested the pre- and post-adoption of e-banking performance differences between means using a standard statistical technique for the independent sample at a 5 percent level of significance for performance factors such as ROE and ROA. The findings from the research showed that the introduction of electronic banking has significantly and positively enhanced the returns on equity (ROE) of Indian banks. On the other hand, and the contrary, it also indicates that e-banking has insignificantly not enhanced the returns on assets (ROA) of Indian banks.

Harelimana (2017) examined the effect of mobile banking on the financial performance of Unguka Microfinance Bank Ltd, Rwanda (2012-2016). Both Quantitative and Qualitative research methods such as questionnaires and interviews were used towards answering the research questions to generate primary data. The quantitative data are analyzed using SPSS. The study used (ROA) and (ROE) as a measure of the profitability of financial performance. The study also showed that there is a positive correlation among financial performance variables pre and post the introduction of the mobile banking system and shown the positive effect between mobile banking transaction volume and products and financial performance of Unguka Bank Ltd.

Oyomo (2018) analysed the control of mobile banking on organizational operations. A questionnaire was used to gather the primary data while a study design was used in selecting the population for the study. The design population was 20 banks and a sample size of 70 was used. Statistical Package of Social Sciences (SPSS) software was used in analyzing the data. The result of the analysis indicates that mobile banking had positive and significant effect on the performance of banking organization. The result also indicates that mobile banking is an anchor of stability of competitive edge to the banking industry.

Omotunde, Sunday, and John-Dewole (2013) studied cashless policy and economy of India. Questionnaire was used to collect the data for the analysing while using Survey research to aid data collection. Feedback from the respondents indicates that a cashless policy will help reduce unemployment; decrease cash related robbery thereby minimizing the risk of holding cash; the cashless policy will also abate cash associated corruption and stimulate more foreign investors to the country. The findings, consequently, indicates that the commencement of a cashless economy in India can be seen as a step in the right direction.

3. Methodology

The research was carried out using secondary data sourced from Central Bank of India Statistical Bulletin and annual report of India Deposit Insurance Corporation from 2009 to 2019. The research used descriptive statistics to depict the variables while the unit root test was carried out to check the stationarity of the variables by using Philips-Perron (PP) and Augmented Dickey-Fuller (ADF). The unit root test shows that the variables were integrated at order (0) and (1) which makes the use of Auto-regressive Distributed lag models (ARDL) necessary to be used as

a method of data analysis. The model used for the research involves the adaptation and modification of the research carried out by Okafor (2020). He examined cashless policy for business purposes and the performance of Deposit Money Banks in India (2009-2019). His original model was stated thus:

ROE = f (ATM, POS, MB, ITB)

$ROE = \beta0 + \beta1ATM + \beta2POS + \beta3MB + \beta4ITB + \mu$ - - - - - 1

Where: ROE = Return on Equity

ATM = Automated Teller Machine

POS= Point of sale

MB= Mobile Banking

ITB= Internet Banking (ITB)

β0 and μ are the constant and error term respectively while β1, β2, β3, and β4 are the coefficient of cashless policy on the performance of deposit money banks in India.

The model was adapted and modified by bringing in profit before tax as the dependent variable while removing return on equity since this study deals with cashless policy and profitability of Deposit Money Banks in India. The model for this study is stated thus:

PBT= f(ATM, POS,MOBILE,WEB)

$PFT = a_0 + a_1ATMs_{it} + a_2POSs_{it} + a_3MOBILEs_{it} + a_4WEBs_{it}$

Where: PBT= Profit before Tax

ATM= Automated Teller Machine

POS= Point of Sale (POS) Terminal

MOBILE= Mobile Banking

WEB= Web Pay or Internet Banking

a_0 = Intercept of the model

$a_1 – a_6$ = Parameters of the regression coefficients

e_{it} = Stochastic error term

4. RESULT AND DISCUSSION

The description of the data series used in the analysis is presented in table 1. The table shows a summary of the descriptive statistics used in the analysis. The mean value was shown to be 80244477 for PBT, 3581.108 for ATM, 822.8345 for MOBILE, 798.2782 for POS, and 146.6373 for WEB. The median value was shown to be 539970.0 for PBT, 3679.880 for ATM, 346.4700 for MOBILE, 312.0700 for POS, and 84.15000 for WEB. The maximum and minimum of the series are 4.21E+08 and -40350.00 for PBT, 6512.600, and 399.7100 for ATM, 4371.550, and 1.270000 for MOBILE, 3204.760 and 11.03000 for POS, 478.1300 and 25.05000 for WEB. The series standard deviations are 1.50E+08 for PBT, 2319.650 for ATM, 1309.164 for MOBILE, 1087.734 for POS, 153.5399 for WEB. The variables of standard deviations were found to be positively skewed towards normality as evidenced by the positive values of the skewness statistic.

Table 1: Descriptive Statistics

	Mean	Median	Maximum	Minimum	Std.Dev	Skewness	Kurtosis	Jarque-Bera	P-value	Obs

PBT	80244477	539970.0	4.21E+08	-40350.00	1.50E+08	1.489447	3.611120	4.238335	0.120132	11
ATM	3581.108	3679.880	6512.600	399.7100	2319.650	0.024303	1.616418	0.878470	0.644529	11
MOB	822.8345	346.4700	4371.550	1.270000	1309.164	2.016704	6.052426	11.72677	0.002842	11
POS	798.2782	312.0700	3204.760	11.03000	1087.734	1.294326	3.272787	3.105453	0.211670	11
WEB	146.6373	84.15000	478.1300	25.05000	153.5399	1.387683	3.385816	3.598607	0.165414	11

Computer Result using E-views 9.0

The variables for the study were tested for stationarity by using Phillips-Perron (PP) and Augmented Dickey-Fuller (ADF) unit root test to determine the stationarity of the data. Phillips-Perron (PP) was used to confirm the stationarity of the data which shows that the variables are integrated at order (0) and (1) that is at the level and first difference. Table 2 to 5 shows the unit root test for the study.

Table 2 ADF Result at Level

Variables	ADF Test Statistic	1%	5%	10%	Order of Integration
ATM	-0.437533	-4.297073	-3.212696	-2.747676	Non-stationary
POS	5.508920	-4.297073	-3.212696	-2.747676	Stationary
WEB	1.408216	-4.297073	-3.212696	-2.747676	Non-stationary
MOBILE	6.815791	-4.297073	-3.212696	-2.747676	Stationary
PBT	3.346400	-4.297073	-3.212696	-2.747676	Stationary

Source: Researcher's E-view result

Table 2 revealed that POS, MOBILE, and PBT are stationary at level but ATM and WEB are not stationary at level. Based on this we difference the variables to see their outcome.

Table 3 ADF Result at 1st Difference

Variables	ADF Test Statistic	1%	5%	10%	Order of Integration
ATM	-3.608058	-4.420595	-3.259808	-2.771129	Stationary
POS	-0.126424	-4.420595	-3.259808	-2.771129	Non-stationary
WEB	-3.316231	-4.420595	-3.259808	-2.771129	Stationary
MOBILE	4.518750	-4.420595	-3.259808	-2.771129	Stationary
PBT	-0.968095	-4.420595	-3.259808	-2.771129	Non-stationary

Source: Researcher's E-view result

Table 3 shows that ATM and WEB which were not stationary at the level is stationary at 1st difference which shows that the variables are stationary at a level and 1st difference. Table 4 and 5 confirms the stationarity by using the Phillips-Perron (PP) unit root test which allows the use of ARDL Auto-regressive Distributed lag models as a method of data analysis.

Table 4 PP Result at Level

Variables	PP Test Statistic	1%	5%	10%	Order of Integration
ATM	-0.295378	-4.297073	-3.212696	-2.747676	Non-stationary
POS	6.261164	-4.297073	-3.212696	-2.747676	Stationary
WEB	1.408216	-4.297073	-3.212696	-2.747676	Non-stationary
MOBILE	6.445619	-4.297073	-3.212696	-2.747676	Stationary
PBT	3.715689	-4.297073	-3.212696	-2.747676	Stationary

Source: Researcher's E-view result

Table 5 PP Result at 1st Difference

Variables	PP Test Statistic	1%	5%	10%	Order of Integration
ATM	-4.737975	-4.420595	-3.259808	-2.771129	Stationary
POS	-0.124572	-4.420595	-3.259808	-2.771129	Non-stationary
WEB	-3.316234	-4.420595	-3.259808	-2.771129	Stationary
MOBILE	5.633241	-4.420595	-3.259808	-2.771129	Stationary
PBT	-0.966724	-4.420595	-3.259808	-2.771129	Non-stationary

Source: Researcher's E-view result

4.1 ARDL Co-integration Relationship

The confirmation of the stationarity of the data through the unit root test of ADF and PP allows for the determination of the co-integration relationship between the dependent and explanatory variables in the models. The ARDL was chosen as against the traditional Johansen co-integration because it is structured in such a way that it considers the different order of integration of financial time series data. **Co-integration test For Long-run Effect**

Pesaran and Shin (2001) showed that cointegrating systems can be estimated as ARDL models; it has the advantage to estimate cointegrating relationships on variables that are both I(0) or I(1). According to Pesaran *et al.* (2001), the asymptotical allotment of the F-statistic is non-standard regardless of either the regressors are I (0) or I(1), and give two adjusted critical values that establish lower and upper bounds of significance. The bound test follows the critical criterion at the lower bound and upper bound value for decision at the three levels of significance in 1%, 5%, and 10%.

Table 6: ARDL Bounds Tests for Cointegration

Test Statistic	Value	k
F-statistic	5.119304	4
Critical Value Bounds		
Significance	I(0) Bound	I(1) Bound
10%	2.45	3.52
5%	2.86	4.01
2.5%	3.25	4.49
1%	3.74	5.06

Source: Author's Calculation employing E-Views 9 Software

Given a computed F statistics Value of 5.119304 which is greater than the lower and upper critical bound values at 1%, 2.5%, 5%, and 10% respectively, thus indicating the existence of a

steady-state long-run relationship among the variables. This suggests that the various selected variables have a long-run relationship with deposit money banks profitability in India.

Decision rule: We reject the null hypothesis of the co-integration relationship to accept the alternative that there is Co-integration. We thus conclude that a cashless policy instrument as represented by a quantitative monetary policy instrument as represented by Mobile Banking, Point of Sale (POS) Terminal, Automated Teller Machine, and Web Pay has a long-run effect on deposit money banks profitability in India.

4.2 Nature of Long-Run Relationship/ARDL Error Correction Model

The ARDL result has proven that Profit before Tax, Mobile Banking, Point of Sale (POS) Terminal, Automated Teller Machine, and Web Payment are co-integrated/related in the long run. Consequently, the determination of the nature of the long-run relationship becomes necessary as well as the speed of the adjustment to equilibrium.

Table 7: ARDL Co-integrating and Long Run Form for PBT→ATM+POS+MOBILE+WEB

Cointegrating Form				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
D(ATM)	-12349.919599	13856.161890	-0.891294	0.4231
D(POS)	322637.781600	100287.089185	3.217142	0.0324
D(MOBILE)	-97518.540179	55448.104898	-1.758735	0.1534
D(WEB)	-952794.309869	695290.393281	-1.370354	0.2424
CointEq(-1)	-0.014674	0.751520	-0.019526	0.9854
Long Run Coefficients				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
ATM	-841625.640460	42349364.847520	-0.019873	0.9851
POS	21987206.264605	1129918157.660824	0.019459	0.9854
MOBILE	-6645719.688852	343804209.000963	-0.019330	0.9855
WEB	-64931282.737406	3363872097.332409	-0.019303	0.9855
C	2842951302.491051	145914310032.50956	0.019484	0.9854

Source: Author's Calculation employing E-Views 9 Software

The result in Table 7 shows that ATM, MOBILE, and WEB have a negative insignificant relationship with PBT while POS has an insignificant positive relationship with profit before tax. In terms of the speed of adjustment, Table 7 reveals that the model moves toward equilibrium following disequilibrium in the explanatory variables. The ECM is negatively signed with a

ISSN No. 2394-8426
Jan-2021
Issue–IV(I), Volume–IX

coefficient of -0.014674, a suggestion that -1.4674% of error generated in the previous period is corrected in the current period.

4.3 Diagnostic Test

4.3.1 Normality Test

The normality test was done using the Jarque-Bera Normality test, which requires that for a series to be normally distributed; the histogram should be bell-shaped and the Jarque-Bera statistics would not be significant. This implies that the p-value given at the base of the normality test table should be greater than the selected level of significance to accept the Null hypothesis, that the series is normally distributed (Brooks, 2014).

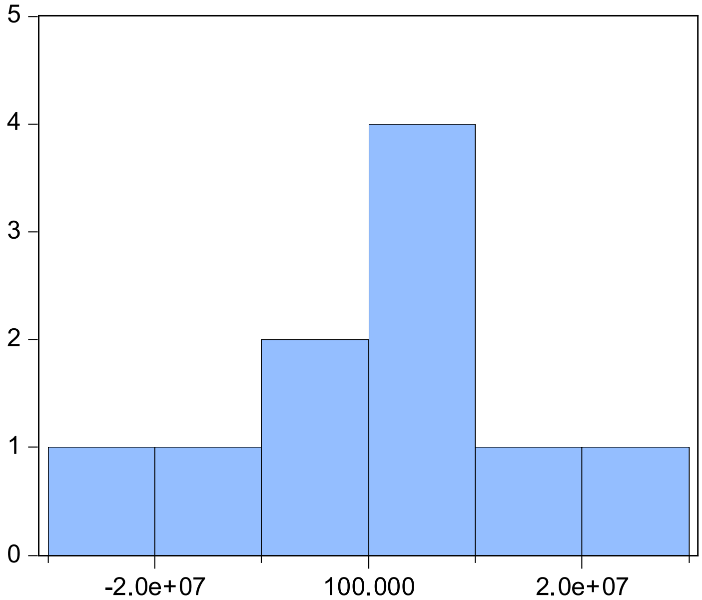

Series: Residuals Sample 2010 2019 Observations 10	
Mean	2.19e-09
Median	638344.5
Maximum	26208359
Minimum	-25693149
Std. Dev.	14944337
Skewness	0.035145
Kurtosis	2.614096
Jarque-Bera	0.064109
Probability	0.968454

Fig. 1: *Normality Text*

Source: E-views 9.0 version data output

4.3.2 CUSUM Tests of Stability

The stability test results are revealed in figure 2. The CUSUM test is the test used to check stability within the model. The findings from the stability test confirm the evidence that the model is stable. This is indicated by a movement of blue lines located within the critical lines (two-red dotted lines) in the figures. Therefore, at significant level of 5%, the CUSUM stability tests confirm the good performance of the model.

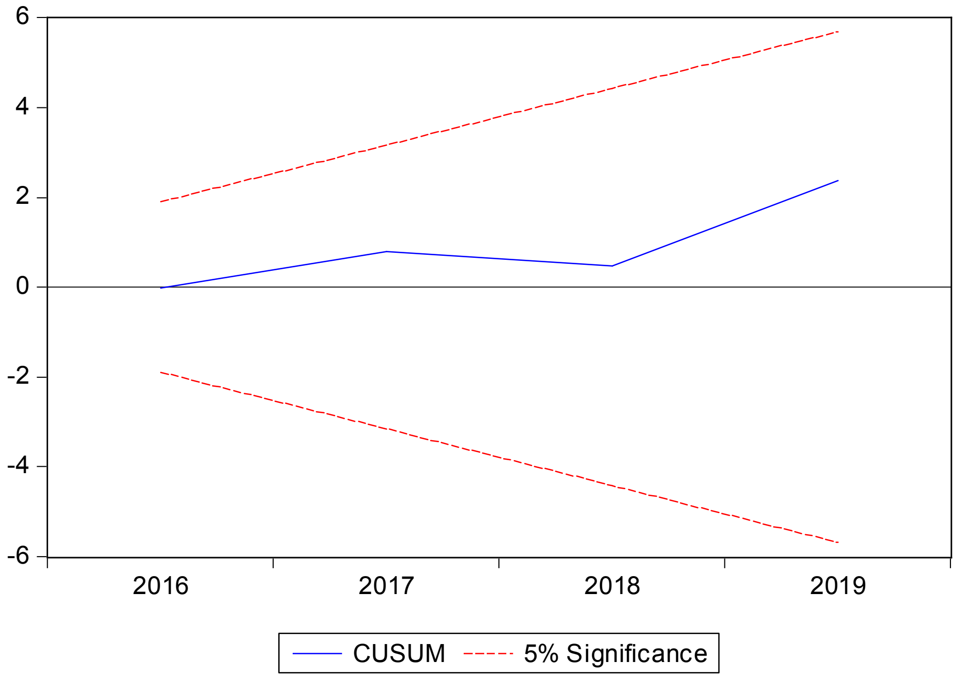

***Fig. 2:** CUSUM Text*

Source: E-views 9.0 version data output

4.3.3 Test for Heteroskedasticity and Serial Correlation LM Test

Table 8: Diagnostic Test

	F-statistic	Prob.
Serial Correlation LM Test	11.72407	0.0786
Heteroskedasticity Test	5.543738	0.0610

Source: Author's Calculation employing E-Views 9 Software

In line with the classical linear regression assumption, the model was subjected to diagnostic analysis of serial correlation LM test and heteroskedasticity test. The p-values of 0.0786 and 0.0610 for f-statistics of serial correlation LM test and heteroskedasticity test are insignificant at a 5% level of significance. This implies that the model has no serial correlation LM test and heteroskedasticity test problem.

4.4 Short Run OLS Relationship

In analyzing the short-run nexus between cashless policy and Profit before Tax of deposit money banks, the OLS regression was applied and the result shown in Tables 9. The outputs were interpreted using the coefficients of the individual variables, Adjusted R-square,f-statistic, and Durbin Watson.

Table 9: OLS Regression: Profit before Tax and Cashless Policy

Dependent Variable: PBT
Dynamic regressors (0 lag, automatic): ATM POS MOBILE WEB
Fixed regressors: C

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.*
PBT(-1)	0.985326	0.751520	1.311110	0.2600

ATM	-12349.92	13856.16	-0.891294	0.4231
POS	322637.8	100287.1	3.217142	0.0324
MOBILE	-97518.54	55448.10	-1.758735	0.1534
WEB	-952794.3	695290.4	-1.370354	0.2424
C	41717146	28007733	1.489487	0.2106
R-squared	0.990777	Mean dependent var		88269063
Adjusted R-squared	0.979248	S.D. dependent var		1.56E+08
S.E. of regression	22416506	Akaike info criterion		36.97220
Sum squared resid	2.01E+15	Schwarz criterion		37.15375
Log-likelihood	-178.8610	Hannan-Quinn criter.		36.77304
F-statistic	85.93745	Durbin-Watson stat		2.642781
Prob(F-statistic)	0.000369			

Source: Author's Calculation employing E-Views 9 Software

Table 9 shows that ATM, MOBILE, and WEB have a negative and insignificant effect on profit before tax of deposit money banks in India while POS has a positive and significant effect on PBT. The constant parameter for the model is insignificant but positively related to profit before tax. It has a positive coefficient of 41717146 implies that if all explanatory variables are held constant in the short-run, profit before tax will increase by 41717146.

Meanwhile, the coefficient of multiple determinants (R^2) showed a coefficient of 0.990777 ≈ 0.99 which implies a 99% explanation of the behavior of Profit before Tax by the totality of the explanatory variables: Automated Teller Machine, Point of Sale (POS) Terminal, Mobile Banking, and Web Pay) on the short-run. The Adjusted R^2 further proves this with the adjusted value of 0.979248 ≈ 0.97 which implies that 97 percent explanation of the behaviour of profit before tax by the totality of the explanatory variables with the remaining 3 percent behaviour attributed to other variables outside the model otherwise referred to as the stochastic variables. The F-statistic indicates that the model is well fit for the estimation because F-stat for the model is 85.93745 is greater than the F-critical value of 4.53 at a 95 percent significance level. However, the Durbin Watson Statistic value of 2.642781 is symptomatic of autocorrelation. As a result, the serial correlation test in table 8 shows that there is no autocorrelation problem in the model and could be used for statistical inference like hypothesis testing and forecasting.

4.5 Granger Causality Test

Table 10 which is a Granger Causality test disclosed that there is a unidirectional/one-way causal relationship between profit before tax and Cashless policy at a 5% level of significance. Causality runs from profit before tax to point of sale (POS) terminal, mobile banking, and web pay this shows that profitability can be the motivating factor for banks to adopt the cashless policy of the government. The result also indicates that there is no causality between the automated teller machine and profit before tax.

Table 10 Granger Causality Output for Cashless Policy and Profitability of DMBs

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.	Implication
ATM does not Granger Cause PBT	9	1.30001	0.3673	No Causality

PBT does not Granger Cause ATM		2.79058	0.1743	No Causality
POS does not Granger Cause PBT	9	4.37358	0.0985	No Causality
PBT does not Granger Cause POS		15.9818	0.0124	Causality
WEB does not Granger Cause PBT	9	4.71346	0.0887	No Causality
PBT does not Granger Cause WEB		26.3682	0.0050	Causality
MOBILE does not Granger Cause PBT	9	3.81152	0.1184	No Causality
PBT does not Granger Cause MOBILE		50.6861	0.0014	Causality

Source: Author's Calculation employing E-Views 9 Software

5. SUMMARY, CONCLUSION, AND POLICY IMPLICATION

5.1 Summary and Conclusion

The research work shows that there is a long-run relationship between the cashless policy and the profitability of deposit money banks in India. This indicates that in the long run cashless policy will help improve the profitability of deposit money banks by providing efficiency and lower cost of doing business in the country. The result of the short-run relationship revealed that cashless policy has an insignificant and negative effect on the profitability deposit money banks in India. The result is inconsistent with the findings of Agu and Agu (2020), Okafor (2020), Osazevbaru, Sakpaide, and Ibubune (2014), Werigbelegha and Avery (2019), Ignoroje. and Okoroyibo (2020) but in agreement with the study of Muotolu and Nwadialor (2019), Suberu, Afonja, Akande, and Adeyinka (2015). The insignificant effect shows many factors limit the operation of a cashless economy in the country. The cashless policy is all about the electronic payment system, India as of today has the problem of epileptic power supply which means that banks have to spend more money on power to keep their various branches and ATM in particular running. Equally, most of the banks in India are concentrated in the urban areas while the rural areas that have more illiterate and unbanked Indians have no access to electricity and good telecommunication network. Illiteracy and poverty level in the country is high and that's why some Indians still prefer cash economy, unlike the cashless economy. Again is the issue of fraud in the country due to the high unemployment rate in the country many youths in the country has entered into what we call yahoo yahoo or advance free fraud. Where they hack customers' bank accounts even banks this tends to discourage people from going cashless in the economy. The issue of Hushpuppi is a ideal example. It is estimated that 61% of Indians are unbanked due to limited financial literacy and lack of financial infrastructure all these make India economy more of a cash economy and tends to limit deposit money banks profitability.

5.2 Policy Implication

The introduction of cashless policy by the government was to reduce the use of cash in the country, increased tax collections, and ensures greater financial inclusion, on the part of deposit money banks it is expected to lower the cost of operations and increase banks profitability. Nevertheless, the much-anticipated benefits to the economy and deposit money banks have not

been realized as such the study makes the following recommendations. There is a need for banks to provide banking services to all Indians especially those in the rural areas. Efforts should be made by banks to capture the unbanked as the number of people excluded in the financial system is still high in India. Banks should improve its financial infrastructure in the country. Modern and effective infrastructure like ATMs, POS, and the internet should be provided and get up to 40% of the Indian population. Power generation and distribution should be improved upon as no electronic banking can take place without adequate power supply. Telecommunications companies should improve their services by providing affordable, available, and fast internet services to all Indians. Banks should embark on massive education to their customers on the importance of the cashless policy and need to accept innovative products being offered to them. Banks should set up appropriate security processes and use up to date programs to limit the effects of fraud on their products.

Reference

1. Abaenewe, Z. C., Ogbulu, O. M. & Ndugbu, M. O. (2013). Electronic banking and bank performance in India (1997-2010). *West African Journal of Industrial & Academic Research, 6(1),24-59.*
2. Adewoye, J. O. (2013). Impact of mobile banking on service delivery in Indian commercial banks. *International Review of Management and Business Research*, 2(2), 333-344.
3. Adurayemi, A.C. (2016). Cashless policy and its effects on the Indian economy. *European Journal of Business, Economics, and Accountancy,4(2)* 81-88.
4. Agu, A .O & Agu S.V.(2020). Cashless policy and the Indian economy: A disaggregated approach. *International Journal of Humanities Social Sciences and Education, 7(4),* 21-30.
5. Ali P.I. & Emenike K.O. (2013). Impact of automated teller machine on banking services delivery in India: A stakeholder analysis. *Cad. Ed. Tec. Soc., Inhumas,* 9(1), 64-72.
6. Central Bank of India. (2012). New cash policy, presentation for the interactive engagement session with stakeholders on cash-less Lagos, stakeholder session-supermarket operators.
7. Central Bank of India, CBN (2011). Payment systems. Retrieved on April 3rd from http://www.cbn.gov.ng/Paymentsystem/ Central Bank of India.
8. Davis, F. (1986). Ph.D. Thesis at MIT. Adaption of Fishbein and Ajzen's Theory of Reasoned Action (TRA).
9. Ejiro, O. (2012): What Indians think of the cashless economy policy. *Indian Journal of Economy, 4(6), 97 – 102.*
10. European Central Bank, (2012), "Report on Electronic Money", Frankfurt, August.
11. Harelimana, J. B. (2017) Impact of mobile banking on the financial performance of Unguka Microfinance Bank Ltd, Rwanda. *Global Journal of Management and Business Research: CFinance, 17(4), 200-220.*

12. Ignoroje, E.K. & Okoroyibo, E.E.(2020). Cashless policy and the performance of deposit money banks in India. *European Journal of Accounting, Auditing, and Finance Research,.8(5),* 85-104.
13. Muotolu, P.C.& Nwadialor, E. O(2019) Cashless policy and financial performance of deposit money banks in India. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development, 3(4)*, 465-476.
14. Mustapha S.A.(2018). E-payment technology effect on bank performance in emerging economies-evidence from India. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity 20(1*), 24-43.
15. Niehans, K. (2006).Effect of internet banking on the financial performance of the commercial bank in Kenya. International Journal of Scientific and Research Publication 5(5),1-18.
16. Okafor, C. A.(2020) Cashless policy for business purpose and the performance of deposit money banks in India. *International Journal of Innovative Finance and Economics Research, 8(3),*1-13.
17. Okon, A.N. & Amaegberi, M.A. (2018). Mobile banking transaction and bank profitability in India. *International Journal of Economics, Commerce and Management, United Kingdom,* 6(6), 692-716.
18. Okoro A. S. (2014). Impact of electronic banking instruments on the intermediation efficiency of the Indian economy: International Journal of Accounting Research,1,(6),8-20.
19. Okoye, P.V.C. & Ezejiofor, R. (2013) An appraisal of cashless economy policy in the development of the Indian economy. Research Journal of Finance and Accounting, 4(7),237-252.

20. Omotunde M., Sunday T. & John-Dewole A.T. (2013). Impact of cashless economy in India. *Greener Journal of Internet, Information and Communication Systems,1(2), 28-43.*
21. Osazevbaru, H. O, Sakpaide, E. J. & Ibubune, R.O.(2014) Cashless policy and banks' profitability in India. *European Journal of Accounting and Auditing and Finance Research, 2(10),*1-12.
22. Oyomo A.A. (2018). Influence of mobile banking on organizational performance. *Journal of Scientific Research and Studies,5(5),121-135.*
23. Pedersen, T (2002). Adoption of Mobile Technology. Moderating Effects of Service's information intensity, Bergen spring 2006.
24. Siyanbola, T. T. (2013). The effect of cashless banking on the Indian economy. eCanadian Journal of Accounting and Finance: 1 (2),9-19.
25. Suberu, O. J, Afonja J.A, Akande M.O & Adeyinka, O.B. (2015). The Effect of cashless policy, saving, and bank credit on Indian deregulated economy. *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences, 6(2),144-150.*
26. Tayo, U. M. (2016). Domestic electronic payment in India: The challenges. Central Bank of India Bullion, vol. 29, no. 1.

27. Too, V.K., Ayuma .C, & Ambrose K. (2016). Mobile banking on the financial performance of commercial banks in Kapsabet (Kenya): A case of selected banks in Kapsabet town. *Journal of Business and Management, 18(10),37-48.*
28. Ugwueze, A.C & Nwezeaku, N.C. (2016). E-banking and commercial bank performance in India: A cointegration and causality approach. *International Journal of e-Education, e-Business, e-Management and e-Learning,* 6(3), 50-70.
29. Werigbelegha,A.P. & Avery, B.P.(2019). Impact of cashless policy on deposit money bank performance in India. *Global journal of education, Humanities and Management Sciences, 1(2),*1 – 10.
30. Woleola, O. (2017). India in 2012: The vision of the cashless economy, The India Economic Summit Group, Abuja. Retrieved from http://gadzama.com/publications/INDIA_2012_Vision_of_a_Cashless_Economy.d.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2021
Issue–IV(I), Volume–IX

The Second Sex: An Existentialist Discourse

Dr. Shaikh M. A. Raheman Bagwan
Department of English, Shri Shivaji College, Parbhani
Cell phone no. 9284565686/8421005686
Email: myconfidence1000@gmail.com

Abstract:
Simon De Beauvoir was a philosopher and lifelong companion of another popular philosopher Jean-Paul Sartre who attempted to mobilize the existentialist concept of freedom for the ends of modern feminism. As an existentialist, Beauvoir denied there was any essence of woman. She does not have her own identity. She is not able to create her identity. Her identity is socially constructed. The patriarchy determines her essence and existence. She has been constructed by man, by society which maintains ideological systems prescribing her subordination. This research article is an attempt to explore the idea of woman in the backdrop of the revolutionary book The Second Sex and it analyzes the existentialist philosophy as expressed by Simon De Beauvoir. The article also examines how the writer strives to critically assess reasons behind marginalized position of woman in man dominated society. The author does not argue hypothetically, but she utilizes the data from different disciplines of knowledge.
Key-Words: Existentialism, feminism, identity, patriarchy, subordination, marginalization…

Introduction:

Simone De Beauvoir was a French writer, intellectual, existentialist philosopher, and political activist, feminist and social theorist. She has been an influential philosopher in the domain of feminism and existentialism. She is one of the great names in French literary history. She was an outstanding philosopher, novelist, short story writer, playwright and essayist, also publishing travel writings, a brilliant and subversive treatise on old age, and several volumes of memoirs which are among the best of her work on philosophy, politics, and social issues. She had behind her an impressive list of publications, including three novels, The Woman Who Came to Stay, 1943, The Blood of Others, 1945, and All Men Are Mortal, 1946, one play, Useless Mouths, 1945, and three essays. She was very much well-known for her revolutionary treatise The Second Sex, a detailed analysis of woman's oppression. She was a precocious and intellectually curious child. Her intellectual zeal was also nourished by her father who provided her with carefully edited selections from the great works of literature and encouraged her to read and write from an early age. She had been a deeply religious child as a result of her education and her mother's training; however, at the age of 14, she had a crisis of faith and decided definitively that there was no God, she remained atheist until her death. Her education, deep reading and contemplative disposition led her to get attracted towards the philosophy of existentialism. The existentialism has roots in Denmark, France, Germany and Italy. Existentialism was the result of Hegelian Rationalism, Industrial Revolution in Europe, economic and physical destruction caused by the World War II, beginning of the cold war.

Defining Existentialism

Existentialism is a philosophical theory and it advocates the principle that people are free agents who have control over their choices and actions. It offers freedom to each individual to define his /her own meaning in life. This philosophy began with Soren Kierkegaard and Frederic Nietzsche in the 19th century. In the 1940s and 1950s, the French existentialists such as Jean-Paul Sartre, Albert Camus and Simon De Beauvoir popularized this philosophy through their fictional works emphasizing the themes such as dread, boredom, and alienation, the absurd, freedom,

commitment and nothingness. It is a protest against moral or physical determinism in regard to man. While explaining the meaning of existentialism M. Natanson says:

> **"Existentialism emerges as a deeply felt concern with and for the concrete reality of the individual; it is the existence that is vital, and it is he who must define himself. It is no longer to lose oneself in the system or hope to reveal existence by analytic procedures used in the investigation of life of the cosmos. The individual as such, in his unique subjectivity, in his personal existence, is at stake; and existentialism holds that the essence of a person may not be revealed by reference to a priori theory of man or any religious interpretation that speaks of man prior to and apart from his actual existence." (Natason:02)**

Existentialism believes in the philosophy that existence is more important than essence. It offers total freedom to a person to live a life on his own terms and disregard all the social and religious obligations. Society must not interfere in individual's life as it hampers the potential of person. This philosophy takes strengths and weaknesses of person. It points out that an individual is dominated by God, Society, nature and one's own perceptions. It demands that man must discard all the restrictions imposed upon him and seek freedom which the soul of life. Marjorie Grene has rightly pointed out:

> **"… if man has once become aware that in his forlornness he imposes values, he can no longer want but one thing, and that is freedom, as the basis of all values…. The ultimate meaning of the acts of honest men is the quest for freedom as such." (Grene: 53-54)**

The post-war years found a very diverse coterie of writers and artists linked under the term Dostoevsky, Ibsen and Kafka and Jean Genet Andre Gide, Andre Malraux Samuel Beckett, Knut Hamsun Ionesco produced their literary works under the influence of existentialism. Simon De Beauvoir is not an exception to this.

Discussion: The Second Sex as an Existentialist Discourse

Published in 1949, The Second Sex was a work that was simultaneously scholarly and accessible, diverse and open. It was the foundational work for women's studies and contemporary feminism, and it forms the basis for the very existence, thinking, and personal commitment of many women. Throughout the text the writer draws heavily on existentialism. The writer reinterprets the philosophy of existentialism in the book The Second Sex. The Second Sex is the result of existentialism. Simon De Beauvoir's association with Sartre gave her idea to produce this path breaking treatise. It is generally considered as the practical application of existentialism. Simon De Beauvoir was a philosopher and lifelong companion of another popular philosopher Jean-Paul Sartre who attempted to mobilize the existentialist concept of freedom for the ends of modern feminism. As an existentialist, Beauvoir denied there was any essence of woman. She does not have her own identity. She is not able to create her identity. Her identity is socially constructed. According to Beauvoir:

> **Thus, the passivity that essentially characterizes the "feminine" woman is a trait that develops in her earliest years. But it is false to claim that therein lies a biological given; in fact, it is a destiny imposed on herby her teachers and by society.(Beauvoir:293)**

The patriarchy determines her essence and existence. She has been constructed by man, by society which maintains ideological systems prescribing her subordination. The Second Sex, with its theme of woman as the other, marks a radical departure even from Beauvoir's other post-war texts. Personal relationships are center stage, but the personal has been re-conceived as political. Women are not simply free individuals, but members of an oppressed caste, defined as inferior by religion and science; socialized to a psychological dependency on men; and restricted in their political and economic activities by laws and social convention. Employing a sophisticated critique of Freudian determinism and Marxist economic reductionism, Beauvoir defines a radical feminist position, arguing that women must unite in a political struggle to overcome their oppression. For an existentialists, it is the individual not society that determines and is responsible for the meaning of their own life. Simon De Beauvoir takes existentialist philosophy and transforms it into a discourse on feminism, racism and motherhood. Existentialism is concerned with understanding human purpose in life, and posits that this purpose lies in "transcending" what is given and natural. One of the central assumptions of existentialism is that there is no God, which means that humans define and are defined by one another, as opposed to some kind of divine purpose. In other words, there is no single "subject," but rather everyone can be either subject or object depending on their social position. Beauvoir explains that women have always been defined by men and men have always viewed women as outside of society. Thus, women have always remained other or an object, no matter what kinds of societal rights they might have been given. Part of the reason for man's ability and desire to dominate lies in their physical superiority. According to existentialist philosophy, humans tend to want to dominate, control, and create the world. However, according to de Beauvoir, it is men who were able to do this at woman's expense because of their physical and social advantages. Sartre's existentialism had a very deep impact on the creation of the Second Sex. Simone de Beauvoir followed the footsteps of Sartre. Sartre believed that the author or the artist must always create with the hope of changing social order. Beauvoir wrote The Second Sex to dismantle all the social-cultural wrong notions about woman. She advocated total freedom to woman in deciding her position in society. Existentialist philosophers believe that philosophy should emphasize the individual human experience of the world. This philosophy hinted at the bankruptcy of traditional philosophy and in particular the philosophy of enlightenment. The enlightenment philosophy had put its faith in the idea of reason and rationality hold the answer to all of humanity's problems. Simon De Beauvoir has brilliantly discoursed about woman and looked at her from existentialist point of view. It is man who decides and defines eternal feminine. Woman has been made voiceless. She has been a doll at the hand of man. Society being male dominated has given all the societal rights to man to decide the destiny of woman. Beauvoir has discussed the systematic process of marginalization of woman at the hand of man. She opines:

> **The whole of feminine history has been man made. Just as in America there is no Negro problem, but rather a white problem; just as in anti-Semitism is not a Jewish problem, it is our problem; so the woman problem has always been a man problem. (Beauvoir: 265)**

She advocates freedom of woman in society. She is against all the restrictions imposed upon woman down the centuries. Woman must have economic, political and social forms of freedom which is the base of existentialism. All the cultures in the world kept woman inferior, basically woman is not inferior it is man who is inferior. Not only woman but every human being is free to live life according to his or her choice. Beauvoir applies existentialist philosophy to deconstruct patriarchy as it has subordinated the position of woman across the world. Woman has been deprived of her natural laws. She has been made just a commodity who does not have her own identity. Beauvoir asserts:

> **One is not born, but rather becomes woman. No biological, psyche, or economic destiny defines the figure that the human female takes on in society; it is civilization as a whole that elaborates this intermediary product between the male and the eunuch that is called feminine.(Beauvoir: 283)**

This is the central claim of Beauvoir in The Second Sex. She does not believe that womanhood is defined by biology, religion, or psychoanalysis. Instead, she believes that societal values lead us to define woman. Femininity is the construction of civilization. The existentialist philosophy which underpins all her writings, according to which individuals create society and to assume anything as a given is bad faith; and on the other hand the belief that femininity in our society is not a natural phenomenon but a social construct. A woman learns her role from man woman is not born passive, secondary and nonessential, but all the forces in the external world have conspired to make her so. Destiny is a cosmic force but a human choice, the result of culture and circumstance. This is the prime concern of existentialism to expose the dichotomies in traditional philosophies which have caused huge damage to one section of society and privileges other one on the basis of gender, color, caste, creed and religion. It interrogates certain set of societal rules and norms. In the same way Beauvoir challenges traditional mentality and dismantles such one sided notions which breed inhumanity in the world.

Conclusion

This clearly shows that Beauvoir was a great scholar and existential acknowledged philosopher who challenged many illogical socio-cultural norms. She contributed to the fields of ethics, politics, existentialism, phenomenology and feminist and her thought provoking, path breaking thoughts revolutionized the thinking patterns of the world. She detailed her phenomenological and existential critique of the philosophical status quo in her 1946 essay Literature and the Metaphysical Essay, and her 1965 and 1966 essays Que Peut la Littérature? and Mon Expérience d'écrivain. Her goal was, in the existentialist terms that she adopted in all her writings, to investigate why woman is seen as different from man, not man as different from woman. She

represents the inessential in relation to the essential. She interrogates the traditional notion that why he is subject, the absolute; she is the other. Traditional philosophers deliberately keep the woman at margin as it happens in Indian context that a particular caste enjoys certain privileges while others are not considered to be human beings. Beauvoir had been highly influenced by Sartrean existentialist approach that interrogates inhuman traditions in relation to woman throughout the world. She was associated with a study group in philosophy which opened up a new world of ideas to her, that of existentialism. Jean-Paul Sartre, Raymond Aron, Maurice Merleau-Ponty and Jacques Nizan were her companions who later became existentialist philosophers. The same Beauvoirean approach can be used to dismantle caste hierarchy in India. She used it for the woman across all the cultures.

References:

1. De Beauvoir, Simone (2009). The Second sex. Translated by Constance Borde and Sheila Malovany- Chevallier New York: Vintage Books.
2. Maurice, Natanson. (1951). A Critic of Jean-Paul Sartre's Ontology. Lincoln.
3. Norman, Greene. (1960). The Existentialist Ethic. Ann Arbhor.
4. Arp, Kristana. (2001). The Bonds of Freedom: Simone De Beauvoir's Existentialism Ethics, Chicago: Open Court.
5. Groshlz, Emily R. (ed.),(2004). The Legacy of Simone De Beauvoir. Oxford University Press.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2021
Issue–IV(I), Volume–IX

पर्यावरणाचा सामाजिक जिवणावरील प्रभाव

प्रा. डॉ. रणधीर साठे,
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

एक दिवस सहजपणे टी.व्ही बघत असतांना सृष्टी नावाची कार्टून फिल्म डोळयासमोर आली. ती पाहता–पाहता स्वतःलाही विसरलो. अगदी सहज पणे पर्यावरण आणि माणुस तसेच पर्यावरणाचा समतोल दाखवला होता. छोटया मुलाचा म्हातारपणाचा प्रवास आणि त्याचा असलेला वृक्षमित्र (झाडे) मुलाच्या लहाणपणी ते झाड त्याच्यासाठी पतंग बनलं. त्याचा कुमार वयात त्याला भुक भागवणारे फळ देणारे यंत्र होते. तरूण पणे त्याचे घर उभारण्यासाठी स्वतःच्या फांदया देऊ कर्त. त्याचा प्रऊढ पनात स्वतःच्या बुंध्याचा नाव म्हणून उपयोग करायला देतो. या सर्व वेळेस तो वृक्ष आपल्या मानव मित्राला आनंदाने सुखी रहा माझ्या मित्रा अश्या सदिच्छा व्यक्त करतो. आणि प्रत्येक वेळेस हा मानव दुःखी होऊन त्या वृक्षाकडून मदत घेऊन जात असते. संपूर्ण जग फिरून आल्यावर देखील त्याला सुख, शांती आणि समाधान कुठेच लावत नाही. परत आपल्या जन्मगावी आल्यानंतर त्याला प्रचिती होते माझा मित्र देतांना सुखी होता आणि मि घेत असतांनाही दुःखी होतो. गावात आल्यावर ब्घतो तर काय संपूर्ण टेकडी ओसाळ झालेली असते. नदीचं पाणी आटलेलं असते हा आपल्या वृक्ष मित्राजवळ जातो आणि त्याला जाणवतो अजूनही वेळ गेलेली नाही. तो सर्व उरलेल्या बुंधाना दुरुन घाघरेने आणून पाणी टाकतो. संपूर्ण सृष्टी परत हिरवीगार होते आणि आपोआपच आज पर्यंत शोधत असलेला आनंद त्याला गवजतो यातूनच मला विषय सूचला पर्यावरणाचा समाजिक जिवणावरील प्रभाव.

पर्यावरणाचा विचार करतांना मानव आणि मानवा सभोवतालचा परिस्थितीचा विचार ही येतो. आज पर्यावरणाची समस्या ज्वलंतपणे आपल्या समोर उभी टाकली आहे. मराठी विश्वकोषानुसार महाजैवविविधता राष्ट्रामध्ये भारताचा दहावा क्रमांक आहे. असे असून देखील भारत प्रदूषण युक्त आहे त्यातील चंद्रपूर शहर. हे तर प्रदूषणाबाबत अतीउच्च शिखरावर पोहोचले आहे. पर्यावरण आणि समाजिक जिवणाचा समतोल साधतांना एक बाब प्रकर्षाने जाणवतो. तो म्हणजे आपले असलेले नैसर्गिक पर्यावरण आणि भौतिक पर्यावरण या संबंधाबाबत असलेले सामाजिक जीवन.

मराठी विश्वकोष खंड क्र.1 यानुसार पर्यावरणाची व्याख्या स्पष्ट केलेली आहे. विविध प्रकारची जीवसृष्टी तसेच मानवी समूह व समाज ज्या परिसरात राहतात व विकसित होतात त्या परिसरातील सर्व घटकांना एकत्रित रित्या पर्यावरण म्हणतात. पर्यावरणाचा अभ्यास करतांना सामाजिक सांस्कृतिक, राजकिय घटक दूर्लक्ष करता येत नाही. पर्यावरण ही समस्या सर्व–समावेशक, बहू–आयाने, बहूव्यापक या स्वरूपात असलेली दिसते. पृथ्वीवरील जीवनावर प्रभाव पाडणारी अन्नसाखळी, जलचक्र, वातावरण या सोबतच जल, वायू, भूमी, जंगल, धर्म, प्रथा, परंपरा, विश्वास, भाषा, सामाजिक संस्था, समूह या सर्वाचा विचार येतो.

1950 पासून पर्यावरण या शास्त्राचा स्वतंत्र अभ्यास सुरू झाला. औद्योगिक क्रांतिमुळे भरमसाठ गोष्टी समाजात यायल्या लागल्या. लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा बदलत गेला. जैवविविधतेचे मोठया प्रमाणात दोहन झाले. या वापराला काही खुमारच नसल्यामुळे सर्व घटक बदलत गेले. निसर्ग निर्मित समस्यांमध्ये भूकंप, ओला व कोरडा दूष्काळ, ज्वालामुखी, चक्री वादळ व अनेक प्रकारचे आजार निर्माण झाले. या सोबतच मानवनिर्मित पर्यावरणामध्ये जल, वायू, धूर, धूरके होणारे असंख्य प्रमाणातील जमिनीचा दर्जावरील घात त्यातून झोलेले जमिनीचे खनन अतिवृक्षतोड या सर्वांचा समावेश झाला आहे. यामधून निर्माण झालेला हल्लीच प्रचंड कोरोना सारखा सामाजिक जीवनावर प्रश्न निर्माण करत आहे. यामध्ये राजकीय परिस्थितीच नाहीते सामाजिक जनजीवन देखील विस्कळित झाले आहे.

पर्यावरणाचा बराच प्रभाव पडल्यानंतर पर्यावरण संरक्षणासाठी कायदे करण्यात आले परंतु या कायद्याची अंमल बजावणी करणारे देखील कुठेतरी नाते संबंधाला जुपतेमाप देत आहे. त्यामधुनच ओझोनचा थर विस्कटलेला दिसून येतो.मानवी जिवनाचा पर्यावरण या घटकांचे स्थान लक्षात घेता सुंदरलाल बहुगुणा यांचे झालेले चीपका, आंदोलन नर्मदा बचाव आंदोलन, मोठया धरणाविषयाची आंदोलने, विहरी बांध आंदोलन आणि अगदी अलीकडी बिब्णोई समाजाचे आंदोलन या सर्वाचा उल्लेख पर्यावरणाचा समाजिक जीवनावरील प्रभावांचे परिणाम दिसून येतो. मुळात नविन पिढीला आपण आपल्या प्रतापरंपरा, सणसमारंभ सांगत असतांना केवळ धर्माची गोकंपट्टी करून सांगत असतो त्यामुळे नविन पिढी आपल्या प्रतापरंपरांना जुनाट उससतलेले विचार भागते. सामाजिक जीनानुसार विचार केल्यास भारतातील अनेक परंपरा पर्यावरणासोबतच जोडलेल्या दिसून येतात मुलांना योग्य प्रकारे मार्गदर्शन करून सणांचे महत्त्व जरी पटवले तरीही सामाजिक जीवनावरील पर्यावरणाचा मोठया प्रमाणात समतोल साधला जाईल.

उदाहरणार्थ घ्यायच झालं तर नागपंचमी हा सण साप हा शेतकऱ्यांचा मित्र असतो म्हणून साजरा केला जातो. शेतामध्ये घरामध्ये दुध, लाया, फुटाने नैवैदय म्हणून ठेवतात. पण हे अन्न नाग, सापाचे नाही हे खाण्यासाठी उंदीर बाहेर येतात आणि उंदराला खाण्यासाठी नागसाप बाहेर येतात. त्यामुळे उंदराचा नायनाट होतो. ईतके सोपे तत्त्व ज्ञान आपण मुलांना देत नाही मंग मुलाच्या मनात देखील पर्यावरणीय आस्था निर्माण होत नाही.

पर्यावरणाबद्दल भगवान बुद्धांनी आणि बुद्ध धर्मात देखील बऱ्याच बाबी स्पष्ट केल्या आहे. यामध्ये प्रामुख्याने अहिंसाक जीवन जीवनसृष्टीतील प्रत्येक घटकांचा आदर त्याविषयी असलेले जगा आणि जगू दया हा मंत्र सामाजिक जीवनाला आदर्श ठरणार आहे. आपल्याकडील आदी व जमातींनी पर्यावरणाचा समतोल राखला होता त्यांच्यासाठी जंगल, हवा, पणी, डोंगर, दऱ्या, पशुपक्षी हे सर्व देवाचे स्वरूप होते. केवळ वाळलेल्या झाडांच्याच फांदया तोडायच्या जगण्याला असमर्थ असलेल्या प्राण्या–पक्ष्याची शिकार करायची निसर्ग रोज भरभरून देतो त्याचा आस्वाद घ्यायचा, साठवणूक करायची नाही. हा मंत्र आजचे आदीवासी मात्र विसरलेले आहे. पैशाचा हव्यास सूख लौलूपता, स्वार्थांनरता या सर्वांचा वाढ झाल्यामुळे मानवी जीवन पर्यावरणा सारखेच ढवळून निघालेले आहे.

राजकीय जीवनामध्ये पर्यावरणाला अनेक हादरे बसलेले दिसत आहे. त्यामधून युवा जीवन भरकटले आहे. सामाजिक जीवनातील सांस्कृतिक सोबतच राकीय आर्थिक जीवन देखील खराब झालेले दिसून येते. एकीकडे मानवाचा पैशाप्रती वाढलेला हाव दूसरीकडे प्रेमाचा ओलावा शोषून घेत आहे. नातेसंबंध चांगली मैत्रि जिव्हाळा कोठेच आढळून येत नाही. स्पर्धेच्या या जाळात सगळे जग एका खेडयात रूपांतरीत होत आहे. त्याच वेळेस पर्यावरणाचा समतोल ढासळल्यामुळे होणाऱ्या नापीकीमुळे शेतकरी आत्महत्या करत आहे. पर्यावरण ढासळल्यानंतर अनेक आजारांचा आपण सामना करू. जर समाज व्यवस्था हारवली तर मानवाने कुठे जायचे हा यक्ष प्रश्न मात्र कायम आपल्या समोर राहील. याने मन हादरून जाते सामाजिक जिवन वाचवायचे असेत तर आजही गरज आहे ती म्हणजे मानव पर्यावरण आणि पृथ्वीमधल्या ओल्याव्याची.

महत्त्वाची बाब म्हणजे पर्यावरण आणि मानवात प्रत्येक वेळात जागेत आणि काळात आंतरक्रिया होत राहते. पर्यावरण एक अशी बाब आहे जी बाहेरील भौतिक अवस्था असते. आणि जि शरीर रचनेच्या विकास आणि संवर्धनाला टिकवून ठेवते. बाहेरील भौतिक पर्यावरण वास्तवात वस्तुनिष्ठ त्यांना आपल्या इंद्रियाद्वारे समजू शकते. पर्यावरणाचा दुसरा भाग व्यक्तिनिष्ठ आहे. व्यक्तिनिष्ठ भाग स्वतःच्या व्यक्तिनिष्ठतेने सामाजिक आणि सांस्कृतिक आहे. बाहय भौतिक आणि सामाजिक सांस्कृतिक घटना ज्यामध्ये व्यक्तिसोबत पारस्पारीक संबंध निर्माण होतात.

पर्यावरणाचा संबंध चेतनेशी येतो सामाजिक जिवन देखील पर्यावरणामधून निर्माण होत असतात. जेव्हा व्यक्ति आपल्या आजू–बाजूच्या पर्यावरणाची माहिती ठेवतो तेव्हाच त्याच्यामध्ये अस्तित्व निर्माण करण्याची शक्यता असते. उदा. एखादा जलाशयाचे ठिकाण मानवाच्या वस्तीचे ठिकाण तयार करते याला कारण म्हणजे त्याच्या पाण्याची, शेतीची, स्वच्छतेची वैयक्तिक अशा सर्वच गरजा ते पूर्ण करत असते. जंगलामधून त्याला जलनासाठी लाकुड प्राप्त होतो. झाडांपासून अन्नघटक, कपडे, निवारा या सर्वांचा इंधन तर समुद्र आणि ईतर पाण्यापासून मासळी सारखे अन्न घटक मिळतात. मानवाला सुरूवाती पासुनच पर्यावरणाच्या चेतनेबाबत पूर्णपणे माहिती आहे. म्हणूनच पर्यावरण आणि मानवाला वेगवेगळे न मानता एकमेकांशी पूरक मानल्या जातात.

यामधील आणखी एक बाब मांडता येईल त्यामध्ये प्रामुख्याने नैसर्गिक पर्यावरण मानव निर्मित नाही आणि ते संपणारच नाही असेही नाही. आपल्या ईथे असलेली खनिजे, पाण्याची स्त्रोत कधीही नष्ट होऊ शकतात म्हणजेच पर्यावरण सतत देखरेखी खाली असायला हवे.

मागील दोन शतकांपासुन पर्यावरणाबाबत बरीच जागरूकता निर्माण झालेली या सर्व घटकात शासकिय आणि खाजगी यांच्या प्रयत्नाने बरीच चेतना निर्माण झालेली आहे. सर्वसामान्य पणे पर्यावरणा संबंधी सामाजिक जीवनावर प्रभाव पडून नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर योग्य प्रकारे करण्यावर भर दिला आहे. येणाऱ्या पिढीला त्याचा लाभ जास्तीत जास्त घेण्यासाठी नियोजीत आर्थिक विकास लोकसंख्या थांबवेल. योग्य राजकिय नेतृत्व सामाजिक सांस्कृतिक घटकांचा योग्य प्रकारे विकास महत्त्वाचा आहे. आज लोकसंख्या विस्फोटामुळे पर्यावरणही जंगल, जमीन आणि पाणी संपण्याचा मार्गावर आहे. त्यासोबतच वाढणाऱ्या प्रदुषणातून ध्वनी प्रदुषण यामध्ये देखील भर घातल्या जात आहे. परिस्थिती की आणि समाजात जी अनुतुलता होती ओझोनचा थर ज्या प्रमाणे होता हे जवळपास सर्व समाप्तीच्या मार्गावर आहे.

सामाजिक सांस्कृतिक जीवन आणि पर्यावरण

प्राचीन काळापासून आदिवासींनी स्वतःला पर्यावरणासोबत बांधून घेतले. स्वतःचा विकास करतांना देखील पर्यावरण आणि नैसर्गिक सांधन संपत्तीला धक्का बसनार नाही याकडे त्यांनी लक्ष दिले. जंगल वृक्ष, राणटी जनावरे या सर्वांना देवाच्या स्वरूपात मानुन त्यांचे रक्षण केले, गढचिरोली सारख्या जिल्हयात लेखामेंढा येथे असलेल्या देवाजी तौफा यांनी चालवलेली चळवळ आज जागतिक स्तरावर प्रसिदध आहे. जंगले वाचवून देखील आपण वर्षाला करोडो रूपये कमावू शकतो याच उत्कृष्ट

उदाहरण माडीया गोंड समाजाचे देवाजी तोफा होत. यांनी दिलेला मंत्र संपूर्ण गावांनी पाळला आणि आज हे गाव जागतिक किर्तिला पात्र ठरले.

"दिल्ली मुंबई आमचे सरकार,
आमच्या गावात आम्हीच सरकार"

या वाक्याने संपूर्ण गाव पर्यावरणाला जोडले गेले. या गावातील सामाजिक जीवन संपूर्णपणे पर्यावरणाला वाहून घेतलेले आहे. या सोबतच गढचिरोली जिल्हयातील राणीभंग, अभयभंग यांचा सर्च तर हेमलकसा प्रकाश आमटे यांचे प्रकल्प आदिवासी सोबतच वन्यप्राणी आणि झाडे यांचे देखील संवर्धन करत आहे. तरीदेखील चंद्रपूर सारख्या ठिकाणी अनेक प्रकल्प आज वाढत आहे. तरीदेखील पर्यावरण संवर्धन चंद्रपूरमध्ये अभावनिच दिसते.

चंद्रपूरमध्ये अनेक प्रकल्प असल्यामुळे दाट वस्ती आढळून येते. या दाट वस्तीमुळे आधिच मृदा प्रदुषण होत आहे. पाण्याचे स्त्रोत हळूहळू नष्ट होत असल्यामुळे जलप्रदुषण देखील वाढलेले दिसते. परिस्थितिकिय रास जास्त प्रमाणात कोळसाचे आणि रेतीचे खणन झालेले आहे. यातून मृदा आणि पाणी दोन्ही मोठया प्रमाणावर खराब झालेले आहे. जास्त प्रमाणात वाहनांची संख्या असल्यामुळे ध्वनीप्रदूषण वाढीस लागलेले आहे. C.T.P.S., W.C.L., M.E.L. यासारख्या कारखान्यांमुळे वायूप्रदूषण होत आहे. सामाजिक जीवनामध्ये या सर्व घटकातून आजाराचे प्रमाण वाढत आहे. त्यातून विविध आजार आणि उष्णता त्वचा विकार या सर्वांचा प्रभाव सर्वसामान्यांवर दिसून येतो. ताडोबा व्याघ्यप्रकल्प असून देखील आज वन्य प्राणी इतरत्र भटकलेले दिसतात.

एकंदरित पाहता पर्यावरणाचा सामाजिक जीवनावर प्रभाव म्हणजेच सण समारंभ हे पारंपारिक पद्धतीने न राहता केवळ दिखाव्याचे तयार झालेले आहे. सणाच्या द्वारे पर्यावरण संवर्धन या बाबीकडे संपूर्णपणे दूर्लक्ष केल्या जात आहे. उलट पर्यावरणाला घातक असेच वातावरण तयार होतांना दिसून येते. प्रचंड डि.जे. चा गजर त्यामधून वायू आणि ध्वनीप्रदुषणात भर पडत आहे. मोठमोठे राजकीय नेतृत्व यूवा पिढिला योग्य मार्गदर्शन न करता इव्हेंन्ट द्वारे पर्यावरणाला घातक अशा घटकांना प्रोत्साहन देत आहे. गणपती, देवी यातून पाण्याचे प्रदुषण वाढत आहे. आर्थिक दृष्टीकोणाने देखील एका बाजूला प्रचंड पैसा तर दुसऱ्या बाजूला पोटभरायला दोनवेळेची जेवन देखील नाही अशी परिस्थिती केवळ पर्यावरणाचा संतूलन न राखल्यामुळे होत आहे.

आत्ताच आलेली कोरोनाची साथ ही देखील सामाजिक जीवनातील पर्यावरणीय प्रभाव दाखवतो. जसजसा पर्यावरण विरोधात आपण कार्य करू तसतसा निसर्ग विविध प्रकारचे आजार निर्माण करून मानवावर अंकूश घालत जाईल. आपणच जर पर्यावरण संवर्धन केले तर आपल्याला पोषक समाज, पोषक वातावरण प्राप्त होईल.

संदर्भसूची :

1) सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र – प्रा. डॉ. बी. एम. कऱ्हाडे
2) शोधगंगा
3) लोकसत्ता ईन. कॉम
4) सामना
5) मराठी विश्वकोष खंड क. 1
6) पर्व मराठी. कॉम
7) सामाजिक आंदोलन का समाजशास्त्र – पी. सी. जैन
8) भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या – डॉ. प्रदीप आगलावे

ISSN No. 2394-8426
Jan-2021
Issue–IV(I), Volume–IX

माजी आमदार बाबुराव घोलप यांचे राजकीय व सामाजिक कार्य

डॉ. संतोष हनुमंत जाधव.
कला, विज्ञान व वाणिज्य
महाविद्यालयं, मोखाडा जि. पालघर.
मोबाईल: 9850558576
Email :san.jadhav33@gmail.com

सारांश :—

बाबुराव घोलप संयुक्त महाराष्ट्र जनपरिषद पक्षाचे आमदार होते. त्यांनी इ.स. १९३३ साली पुणे जिल्हा लोकल बोर्डात चीफ ऑफीसर पदावर नोकरी स्वीकारली. त्या कामाच्या निमित्ताने पुणे जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात पहाणी करण्यासाठी जावे लागत असे. त्यादरम्यान आपला समाज शिक्षणाच्या अभावामुळे मागे राहतो आहे असे त्यांच्या लक्षात आले. ग्रामीण भागातील बहुजन समाजातील मुलांच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून त्यांनी 'पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाची' स्थापना केली. आज या संस्थेचे अध्यक्ष नामदार अजितदादा पवार, उपमुख्यमंत्री महाराष्ट्र राज्य हे आहेत. पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळ ही पुणे जिल्ह्यातील अग्रणी संस्था आहे.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत बाबुराव घोलप यांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. त्यांनी राजकीय जीवनात नगरसेवक, मुंबई शहर कॉंग्रेस अध्यक्ष संयुक्त महाराष्ट्र जनपरिषद पक्षाचे अध्यक्ष त्यानंतर पुढे पक्षाचे आमदार अशी वाटचाल केली. आमदार असताना मतदार संघातील जनतेचे प्रश्न सोडविण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला. तसेच त्यांनी राजकीय व सामाजिक जीवनात अनेक संघटनांची व संस्थांची राष्ट्रीय मिल मजदूर संघाचे उपाध्यक्ष, बी.ई.एस.टी. युनियन व मुंबई टॅक्सी असोसिएशनचे अध्यक्ष पदे भूषविली होती.

प्रस्तावना :—

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत महात्मा ज्योतिराव फुले, राजर्षी शाहु महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी महापुरूषांनी मोलाचे योगदान दिले. शैक्षणिक विकासात डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी शिक्षणाची गंगा खेडोपाड्यापर्यंत पोहोचविली, तसेच डॉ.पंजाबराव देशमुख, डॉ. बापुजी साळुंखे, मामासाहेब जगदाळे इत्यादींनी ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रसार केला. त्याचप्रमाणे विसाव्या शतकात पुणे जिल्ह्याच्या विकासासाठी पुणे जिल्ह्यातील शंकरराव पाटील(इंदापूर), शारदाबाई पवार (बारामती), अण्णासाहेब आवटे (आंबेगाव), संभाजीराव काकडे (बारामती), इत्यादी नेतृत्वांनी सामाजिक व राजकीय कार्य केले. त्यामध्ये बाबुराव घोलप यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. त्यांच्या कार्याचा आढावा सदर शोधनिबंधातून घेण्याचा प्रयत्न करत आहे.

उद्देश :—

१) बाबुराव घोलप यांची राजकीय कारकीर्द समाजापर्यंत पोहोचविणे

२) सामाजिक व शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती —

सदर शोधनिबंधाचे लेखन करताना ऐतिहासिक संशोधन पद्धती वापरली आहे. त्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. या शोधनिबंधात बाबुराव घोलप यांचे प्रारंभिक जीवन अणि राजकीय, सामाजिक व शैक्षणिक कार्याची मांडणी केली आहे.

माजी आमदार बाबुराव घोलप (१९५७ — १९६२) —

विसाव्या शतकात महाराष्ट्राच्या राजकारणात कॉंग्रेस पक्षाचा प्रभाव जास्त होता. केशवराव जेधे, काकासाहेब गाडगीळ यांसारख्या नेत्यांनी पुणे जिल्ह्यात कॉंग्रेसची ध्येयधोरणे ग्रामीण भागापर्यंत नेऊन पोहोचविली. राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान होते. म्हणूनच द्विभाषिक मुंबई राज्यात कॉंग्रेस पक्षाला भरघोस यश मिळाले. परंतु त्यानंतर द्विभाषिक मुंबई राज्याऐवजी संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीच्या चळवळीने जोर धरला. आचार्य अत्र्यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा जोरदार प्रचार केला. दरम्यान संयुक्त महाराष्ट्र जनपरिषद पक्ष स्थापन केला होता. या पक्षाच्या तिकीटावर १९५७ च्या विधानसभा निवडणूकीत आंबेगाव मतदार संघातून बाबूराव घोलप निवडून आले.[१]

प्रारंभीक जीवन :

उत्तर पुणे जिल्हा जंगल व डोंगरदऱ्यांनी व्यापला आहे. या परिसरात लोकवस्ती विरळ होती. येथे वास्तव्यास असणारे लोक कष्टाळू व काटक होते. जीवन जगताना येणाऱ्या संकटांना सामोरे जाण्याची क्षमता निसर्गाने त्यांना दिली होती. अशा परिसरात बाबूराव घोलप यांचा जन्म १५ ऑगस्ट १८८५ रोजी शिवनेरी किल्ल्याच्या जवळ सोमटवाडीच्या पाटील घराण्यात झाला. त्यांचे पूर्ण नाव बाबुराव कृष्णाजी घोलप असे होते. ते जन्मले त्यावेळी त्यांचे वडील हयात नव्हते. जन्मानंतर अवघ्या दीड वर्षातच आईचेही निधन झाले. बालवयातच त्यांचे आई — वडीलांचे छत्र हरपले. त्यांच्या आईचे वडील विठ्ठलराव मिंढे पाटील हे आंबेगावचे पाटील होते. त्यांनी आपल्या नातवाचे इयत्ता तिसरी पर्यंत पालणपोषण केले. बाबूराव घोलपांना पुढील शिक्षणासाठी बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे व्याही बापूसाहेब गणपतराव हंडे यांनी बडोद्याला नेले. तेथे त्यांनी आपले मॅट्रीकपर्यंत शिक्षण पूर्ण केले. पुढे सयाजीराव महाराजांनी बाबुरावांना आपले नातू प्रतापसिंह यांच्या समवेत पुढील शिक्षणासाठी राजकोटला पाठविले. तेथे मेकॅनिकल व इलेक्ट्रीकल इंजिनिरींगचे शिक्षण पूर्ण केले.

शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर ते मुंबईला आले होते. त्यावेळी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ जहालवादी विचारसरणीतून गांधीवादी विचारसरणीकडे वाटचाल करत होती. १९१८ साली मुंबईत सरोजिनी नायडूंच्या भाषणाने प्रभावित होऊन त्यांनी कॉंग्रेसमध्ये प्रवेश केला. त्यांनी मुंबई महानगरपालिकेची निवडणूक लढविली व विजयी होऊन नगरसेवक झाले. बाबूराव घोलप स्वातंत्र्य चळवळीतही सहभागी होते. तसेच सर्वसामान्यांच्या अडीअडचणी सोडविण्यात त्यांचा पुढाकार होता. १९३८ साली आझाद मैदानावर बाबूराव घोलप यांच्या अध्यक्षतेखाली आचार्य अत्रे यांचे दारूबंदी विषयी भाषण झाले. त्यावेळी घोलप अत्रेंच्या भाषणाने प्रभावित झाले. त्यांच्या मनात आचार्य अत्रे यांच्याविषयी आदर निर्माण झाला व ते डाव्या विचारसरणीकडे आकर्षीत झाले.[२] येथून पुढे बाबूराव घोलप संयुक्त महाराष्ट निर्मिती चळवळीत काम करू लागले.

राजकीय कारकीर्द :—

१९५२ नंतर द्विभाषिक मुंबई राज्याऐवजी संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी जोर धरू लागली. त्यामुळे कॉंग्रेसच्या अधिपत्याखाली असलेल्या संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचा प्रभाव कमी होऊन संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापना झाली. आचार्य अत्रे यांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी प्रयत्न सुरू केला.[३] त्यावेळी बाबूराव घोलप या चळवळीत सहभागी झाले. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीने संयुक्त महाराष्ट्र कॉंग्रेस जनपरिषदेची स्थापना केली. त्यावेळी अध्यक्षपद बाबूराव घोलप यांना देण्यात आले. या जनपरिषदेने संयुक्त महाराष्ट्र समितीला सहाय्य केले. बाबूराव घोलपांनी आंबेगाव, जुन्नर परिसरात

कार्यकर्त्यांच्या मदतीने संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचा प्रसार केला. ही मंडळी मुलांच्या शाळेत जात. शाळा सुटताना मुलांना गोळ्या वाटत, त्यांच्यासमोर भाषणे करत. भाषणे ऐकणारी मुले आपापल्या घरी हा प्रकार सांगत. याशिवाय कार्यकर्ते संध्याकाळी खेड्यापाड्यातील चावडीवर व चौकात संयुक्त महाराष्ट्रा विषयी भाषणे देत. अशा रितीने संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न घराघरात ओळखीचा झाला. त्यामुळे आंबेगाव जुन्नर परिसरात चांगलीच जनजागृती झाली होती.

त्याकाळात मुंबईच्या दैनिक 'हर – हर महादेव' च्या संपादिका मालतीबाई तेंडूलकर स्वत: आंबेगावला आल्या व त्यांनी चळवळीच्या प्रचारसभांना हजेरी लावली. त्यामुळे तालुक्यातील या चळवळीच्या बातम्या हर हर महादेव या वर्तमान पत्रामध्ये फोटोंसह छापून येत. याचा परिणाम म्हणून जनमत बदलत चालले होते. संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी लोकांना पटू लागली. संयुक्त महाराष्ट्र समितीने पुढे येणाऱ्या १९५७ च्या निवडणूका लढविण्याचा निर्णय घेतला. त्यावेळी संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचा सच्चा कार्यकर्ता म्हणून कॉंग्रेस जनपरिषदेकडून बाबूराव घोलप यांना उमेदवारी देण्यात आली. कॉंग्रेसचे उमेदवार अण्णासाहेब आवटे यांच्या विरोधात 'सिंह' या चिन्हावर विधानसभेची निवडणूक लढविली आणि तीन हजार पाचशे मतांनी निवडून आले. घोलप यांच्या निवडणूक प्रचारासाठी आचार्य अत्रे आले होते, तर अण्णासाहेबांच्या प्रचारासाठी स्वत: श्रीमती इंदिरा गांधीही या मतदार संघात आल्या होत्या. त्यावेळी त्या घोलपांना म्हणाल्या 'संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावर जनतेच्या भावना मला कळल्या आहेत. यशवंतराव यांच्याशी चर्चा करून योग्य निर्णय घेतला जाईल. त्यावेळी तुम्ही कॉंग्रेसमध्ये या.' पुढे संयुक्त महाराष्ट्राचा निर्णय झाला. त्यावेळी गुजरातच्या आमदारांच्या पाठिंब्याने यशवंतराव चव्हाण मुख्यमंत्री होते. तथापि संयुक्त महाराष्ट्र झाल्यास कॉंग्रेसचे बहुमत राहणार नव्हते. बाळासाहेब देसाई व स.गो. बर्वे यांनी परिषदेतील घोलप, श्री तुल्ला, ल. भा. पाटील व डॉ. नरवणे यांना कॉंग्रेसमध्ये येण्याचे आवाहन केले होते. त्यांनी व काही अपक्ष आमदारांनी कॉंग्रेसमध्ये जाऊन यशवंतरावांचे मुख्यमंत्रीपद निर्धोक केले होते. देशाच्या स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी झाले होते, त्यावेळी त्यांनी आर्थर रोड जेलमध्ये तुरूंगवास भोगला. आंबेगाव तालुक्यातील एक स्वातंत्र्य सैनिक टी. व्ही. पोखरकर त्यांच्याबरोबर होते. बाबुराव घोलपांनी राजकीय व सामाजिक जीवनात अनेक संस्था व संघटनांची पदे भूषविली. त्यातून समाजातील प्रश्न सोडविले. त्यांच्या राजकीय जीवनाची सुरूवात नगरसेवक पदापासून झाली. त्यानंतर मुंबई शहर कॉंग्रेसचे अध्यक्ष, संयुक्त महाराष्ट्र जनपरिषदेचे अध्यक्ष ते आमदार अशी पदे भूषविली.

सामाजिक व शैक्षणिक कार्य –

बाबुराव घोलप हे इ.स. १९३३ साली पुणे जिल्हा लोकल बोर्डात चीफ ऑफीसर झाले. पुणे जिल्हा लोकल बोर्डाच्या पदावर काम करताना पुणे जिल्ह्याच्या सर्व भागात भेटी द्याव्या लागत होत्या. त्यादरम्यान लोकांच्या मागासलेपणाचे मुख्य कारण अशिक्षितपणा आहे. हे त्यांच्या लक्षात आले. त्याच काळात कर्मवीर भाऊराव पाटील शिक्षणाची गंगा खेडोपाड्यापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य करत होते. कर्मवीर अण्णांच्या शैक्षणिक कार्यातून बाबुराव घोलप यांनी प्रेरणा घेतली. बहूजन समाजातील मुलांच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून बाबुराव घोलप यांनी ७ सप्टेंबर १९४१ रोजी 'पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाची' स्थापना केली. या संस्थेची पहिली शाळा भोर तालुक्यातील नसरापुर येथील 'श्री शिवाजी विद्यालय' या नावाने सुरू केली. ते स्वत: ग्रामीण भागात बैलगाडी, सायकल व एसटी बस व प्रसंगी पायी प्रवास करून लोकांना शिक्षणाचे महत्व पटवून देत. बाबुराव घोलप यांची शिक्षणाबाबतची तळमळ पाहून अनेक लोकांनी शाळांच्या इमारती बांधण्यासाठी मदत केली.

बाबुराव घोलप यांनी आमदार असताना तालुक्याच्या विकासासाठी विधीमंडळात सतत पाठपुरावा केला. भीमाशंकर मार्गे नगर – मुंबई रस्त्याचा प्रस्ताव त्यांनी विधीमंडळात मांडला. शैक्षणिक कार्यातही ते मागे नव्हते. पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळ स्थापन करण्यात त्यांचा पुढाकार होता. म्हणूनच त्यांच्या नावाने या संस्थेतर्फे बाबूराव घोलप महाविद्यालय चालविले जाते. तसेच मंचर येथे अण्णासाहेब आवटे महाविद्यालय, जुन्नर येथे अण्णासाहेब आवटे विद्यालय व शिनोली येथे माध्यमिक विद्यालय उभारण्यात त्यांचा सहभाग होता. आळंदीच्या देवस्थान संस्थेलाही वारंवार मदत केली. त्यांनी मुंबईत कुलाब्यामध्ये ‘सुंदर नागरी सेवा संघ’ काढला होता. तेथील झोपडपट्टीवासीयांना, गरिबांना घरे मिळावी यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले होते.[५] जो प्रश्न आजही मुंबईला भेडसावत आहे. तो प्रश्न १९६०च्या दशकातच बाबूराव घोलप यांनी पुढे आणला होता. अशा या नेत्याचा मृत्यू ५ मार्च १९८८ रोजी झाला.[६]

मूल्यमापन :–

संयुक्त महाराष्ट्रच्या निर्मितीत बाबुराव घोलप यांचे योगदान आहे. संयुक्त महाराष्ट्र जनपरिषदेचे ते आमदार होते. त्यांनी पक्षाचे अध्यक्षपद भूषविले होते. कामगारंचे प्रश्न सोडविण्यासाठी ते सतत प्रयत्नशील होते. त्यामुळेच राष्ट्रीय मिल मजदूर संघाचे उपाध्यक्ष, बी.ई.एस.टी. युनियन व मुंबई टॅक्सी असोसिएशन या संघटनांचे अध्यक्षपद त्यांच्याकडे होते. त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत काम केले होते. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी महामुंबई स्वातंत्र्यसंग्राम सैनिक संघटनेचे नेतृत्व केले.

बाबुराव घोलप यांना सर्वसामान्य जनतेच्या कष्टमय जीवनाची जाणीव होती. या दयनीय परिस्थितीचे अशिक्षितपणा हेच मूळ कारण आहे, हे घोलप यांनी ओळखले होते. बहुजन समाजातील मुलांना शिक्षण मिळावे म्हणून पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाची स्थापना केली. पुणे जिल्ह्यात ग्रामीण भागातील लोकांना शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले. परिणामी आज पुणे जिल्हा शिक्षणमंडळाची प्रगती होत आहे. आता या संस्थेचे अध्यक्ष महाराष्ट्र राज्याचे उपमुख्यमंत्री अजितदादा पवार हे आहेत. अशा प्रकारे बाबुराव घोलप यांनी आपल्या कार्यातून सर्वसामान्य जनतेच्या हितासाठी आयुष्यभर प्रयत्न केला. त्यांचे ‘मी बाबुराव घोलप’ नावाचे आत्मचरित्र ‘ग्रामविकास व समता विचार व्यासपीठ’ या संस्थेने प्रकाशित केले आहे.[७]

१) नागेश केसरी (संपा.) **‘महाराष्ट्र विधानसभा सदस्यांची आडनावानुक्रमे यादी (सन १९३७ ते २०१३)’**, विधानभवन मुंबई/नागपूर, १२ एप्रिल २०१३, पृ.३५.
२) श्रीरंग गायकवाड.**‘आमदार कार्यकर्तृत्व’**, गावडेवाडी (आंबेगाव), २०००, पृ. ५५
३) नीता बोकील,**‘महार, ष्ट्राचा राजकीय इतिहास (१९६०–१९७२),’** मुंबई,१मे२०१२,पृ. ३०
४) https://mr.m.wikipedia.org. बाबुराव घोलप,०४/०१/२०२१, वेळ – ०९:०९ मि.
५) श्रीरंग गायकवाड, **‘आमदार कार्यकर्तृत्व’**, गावडेवाडी (आंबेगाव), २०००, पृ. ५६.
६) कित्ता. ५५.
७) https://mr.m.wikipedia.org. बाबुराव घोलप,०४/०१/२०२१, वेळ – ०९:०९ मि.

छत्तीसगढ़ी लोकगाथा के पारम्परिक तत्व

डॉ. (श्रीमती) रविन्द्र चौबे
सहायक प्राध्यापक (हिन्दी)
किरोड़ीमल षास. कला एवं विज्ञान महाविद्यालय,
रायगढ़ (छ.ग.)

छत्तीसगढ़ अपनी गौरवषाली संस्कृति, परम्परा और लोक साहित्य के लिए जाना जाता है।यहाँ का लोक साहित्य अनूठा है। भारतीय संस्कृति की सारी विषिष्टताएँ छत्तीसगढ में मिलती है, साथ ही इसमें अपनी माटी की सोंधी खुषबू है, अपने ही भोगे दर्द की कराह है, अपनी खिलखिलाती हंसी की गूंज है, समाज के विकास की सूक्ष्मतम रेखा, सामाजिक अवस्था, जनमानस की आषा–निराषा, हर्ष–विषाद, आवेष, आक्रोष, षौर्य–पराक्रम, राग–वैराग्य, मनन–चिंतन सभी की सटीक एवं सजीव अभिव्यक्ति लोक साहित्य के माध्यम से होती है। छत्तीसगढ़ के कृषि प्रधान लोक जीवन और इन्द्रधनुषी ग्रामीण संस्कृति, प्रचलित लोक कथाओं, गीतों, नृत्यों एवं गाथाओं के माध्यम से प्रकट होती है। इनमें लोक जीवन का सम्पूर्ण सौन्दर्य बोध, अस्तित्व भाव, परम्परा बोध, नैतिक मूल्य, संस्कार और आस्थाओं का समावेष होता है।

छत्तीसगढ़ी का लोक साहित्य सम्पन्न है जिसमें प्राचीन से लेकर नवीन संस्कृति सभ्यता का दर्षन होते हैं। छत्तीसगढ़ी लोक साहित्य यहां के जन की भावनाओं और विचारों के स्त्रोत का वह आदिम रूवरुप है जो मनुज के मन व अन्तर्मन के तरंग बनने से प्रारम्भ होकर परिवर्धित–परिमार्जित होते हुये जीवन मूल्यों के प्रवाह को समाहित करता है। यही कारण है कि छत्तीसगढी लोक साहित्य में लोक संस्कृति हृदय का धड़कन है। यह जन मन जीवन अनुभव का प्रारुप ही लोक द्वारा प्रदत्त एक सूत्र है जो प्रगीत तत्वों से मिलकर लोक गीत एवं कवि से जुड़कर लोकगाथा बनती है, इसी तरह संवादों में ढ़लकर लोकनाट्य या लोक कथा बनती है क्योंकि लोक कलाकार लोकगीतों, लोक गाथाओं को सुरक्षित रखकर प्राचीन संस्कृति और गौरवमयी इतिहास को प्रस्तुत करता है।

लोक भाषा ही लोकगाथाओं को मौखिक रुप में एक पीढ़ी से दूसरे पीढ़ी को हस्तांतरित करती है। लोकगाथा की भाषा सदैव जीवित रहती है, अर्थात जो भाषा जन–जन में बोली जा रही है, जिन षब्दों का प्रयोग आज भी हो रही है उसी से लोकगाथा अभिव्यक्त होती है। इतिहासकारों के मौन रहने के बावजूद भी अनेक स्थानीय गाथाएं छत्तीसगढ़ी जन–मन में रची बसी है। ये गाथाएं इस अंचल की धरोहर ही नहीं है अपितु यहां कि एतिहासिक और सांस्कृतिक दस्तावेज भी है। ''जब तक सृष्टि है और जब तक मानव समुदाय की अवस्थिति है तब तक लोक साहित्य का नाता बना रहेगा। अपने विभिन्न आयामों के साथ ये लोक साहित्य सदैव जीवंत बनकर सबके मन प्राणों को अनुप्राणित करते रहेंगे। यही इनकी सिद्धी है।''1

लोक कलाओं की दृष्टि से यह अंचल अत्यंत समृद्ध है। यहाँ का लोक कला संसार जीवंत और बहुरंगीय है। इस अंचल का अपना रंग है, अपनी पहचान है, अपने कलारुप हैं, अभिव्यक्ति की अपनी षैली है और रुपांकन की उर्वर एवं जीवंत परम्परा है।यथार्थ और कल्पनाओं के रासायनिक संयोग के बिना लोक गाथा की सृष्टि सम्भव नहीं है। इस अर्थ में गाथएं वास्तविकता के रंग में रंगी कथाएं अथवा कल्पना के धुंधलके में स्पंदित सत्य या अर्द्ध सत्य होती है, पर अर्द्ध सत्य की सपनीली धुंध में से अगर अपनी अस्मिता के सूत्र तलाष लें और उस धुंधलके में टिमटिमाते किसी ऐतिहासिक सच को जोड़ने में सफल हो जाएं तो उस सूत्र के सहारे गाथा के अर्द्ध सत्य को आत्मगौरव के प्रकाष में खींच लाना आसान हो जाता है।

समाजों में पायी जाने वाली सामूहिकता और आत्मीयता वाचिक धरोहरों से पुष्ट है, पल्लवित पुष्पित होती है, समृद्ध होती है।लोक, लोकगीतों कथाओं या गाथाओं के रुप में लोकाभियक्तियों से सिर्फ सांस्कृतिक

भूख षांत नहीं करता, ये उनके मनोरंजन के साधन मात्र नहीं है, अपितु जीवन के अनिवार्य अंग है। वास्तव में लोक साहित्य की इन विधाओं की प्रकृति ही ऐसी होती है कि उनके प्रभावों और सरोकारों को लिखित रुप में बदलना संभव नहीं होता है क्योंकि लोकगाथा गायक कल्पना कौषल एवं भावसागर के सहारे अंचल की सामाजिक, राजनीतिक एवं धार्मिक झांकी के दर्षन करता है। एक लोक गाथा कलाकार भी अपनी प्रस्तुति के समय आंचलिक भाषा–षैली का प्रयोग मानवीय संवेगों, इच्छाओं और विचारों की प्रक्रिया को जगाने के लिए करता है। हबीब तनवीर के अनुसार–''हर बोली और भाषा की अपनी अलग ताकत होती है। छत्तीसगढ़ी भाषा भी बहुत ताकतवर है क्योंकि समूचे छत्तीसगढ़ के जन–जन के बीच यह उनके व्यवहार की भाषा है। उनका अपना भूगोल, उनकी अपनी सोच, उनकी अपनी परम्परा और उनकी अपली संस्कृति उनकी ही बोली में ज्यदा सफल होती है । यही कारण है कि छत्तीसगढ़ी कलाकार जब संवाद बोलते हैं तो अनोखा प्रभाव छोड़ते है।''2

छत्तीसगढ़ के लोक गाथाओं में विषुद्ध राग–रागनियों की अपेक्षा करना नहीं है। छत्तीसगढ की लोकगाथा गायक अपनी गायकी में भाव भरने के लिए या रस पैदा करने लिए बहुत प्रयास नहीं करता है, वह तो अनायास ही किसी पहाड़ी झरने की तरह मधुर ध्वनि करता हुआ उसके कंठ से फूट पड़ता है।कथा कहने की योजना और उसका प्रयोगात्मक स्वरुप ही तो षैली है। सम्भाषण की यही षैली पंडवानी को पडवानी, चंदैनी गोन्दा को चदैनी गोन्दा, भरथरी को भरथरी बनाती है। छत्तीसगढ़ी गाथा गायक छत्तीसगढ़ी पद्य में गायन करता है।बीच–बीच में वह गद्य का प्रयोग अर्थ की बारीकियों को स्पष्ट करने के लिए करता है या रागी ही वाक्य को दुहरा देता है या प्रकट करता है ताकि गायक पुनः उसे स्पष्ट करने के लिए दुहरा सके। लोक गाथा गायक इस प्रकार के सिद्धत को नहीं समझता पर अपने स्वभाविक अभिनय एवं गायन षैली से दर्षकों को रस विभोर कर डालता है।

छत्तीसगढ़ी लोकगाथा गायक अपनी प्रस्तुति में बने बनाये व्याकरण और सिद्धांतों को स्वीकार नहीं करता है। वर्तमान में जो ख्याति प्राप्त गाथा गायक है, अधिकांषतः अषिक्षित हैं और न ही उन्हेंने कहीं रंगकर्म का प्रषिक्षण प्राप्त किया है फिर भी उनमें अभिनय के जन्मजात विलक्षण गुण है, इस बात को सभी विद्ववान स्वीकार करते हैं। भले ही इन कलाकारों को षास्त्र का ज्ञान नहीं है, लेकिन आचार्य भरतमुनि ने जो आंषिक अभिनय का विवेचन किया है, वह इन्हें सहज रुप से प्राप्त है। लोकगाथा गायक आंगिक अभिनय के जितने भी लक्षण हैं, अनजाने में उन सभी का अर्थात षरीर, मुख तथा चेष्टाकृत अभिनय में पारंगत होता है। जब लोकगाथा गायक गायन करते–करते किसी चरित्र को क्षणभर के लिए जीने लगता है, तब गायक के हाथ–पैर, आखे, भवें, मुख, मुद्राएं देखते ही बनती है। हबीब तनवीर का तो अनुभव और भी उत्तेजक किन्तु सत्य है वे कहते हैं कि–''कई बार मैनें देखा गीतों के प्रभाव से महिलाएँ अचानक भाव–समाधि में पहुँच जाती हैं।''3

अभिनय, नृत्य और वाद्य यंत्रों का प्रयोग लोकगाथा की प्रस्तुति को और भी अधिक प्रभावषाली बनाने का कार्य करती है। लोकगाथा की गायन षैली परम्परागत होती है। प्रत्येक गाथा की राग–रागिनी अलग–अलग होती है। वाद्य यंत्रों की भूमिका संगीत में अनिवार्य होती है। लोक वाद्य यंत्रों का वादन विषेष रुप से लोकगीत, गाथा, नृत्य के माधुर्य एवं प्रभाव को बढ़ाने के लिए होता है, कुछ विद्ववान लोकगाथाओं में वाद्य संगीत को वरीयता नहीं देते हैं पर नगाड़े और मृदंग की ठनक दर्षकों को एकत्र करने तथा प्रदर्षन प्रारम्भ करने का संकेत करे या दृष्य परिवर्तन करे तो इसके महत्व को कोई भी अस्वीकार नहीं कर पाता है।मृदंग और ढोलक स्वर संवाद के स्वरों में गूंज पैदा करते हैं। वीर गाथओं में नगाड़े और ढोलक की ताल खड्गों की टकराहट, घोड़ों की टापों की प्रतिध्वनि पैदा करते हैं। विषेष ऋतुओं, पर्वों, आनंदोत्सव के समय अलग–अलग प्रकार के वाद्य यंत्रों का प्रयोग होता है, पर लोक गाथाओं में वाद्य यंत्रों की उपस्थिति अनिवार्य होती है।

छत्तीसगढ़ में मांदर, टिमकी, ढोलक, सींगवाजा, चिकरा, नगाड़ा, मोहरी, चटकोला, बासुरी, झांझ, मंजीरा, खड़ताल, तंबूरा, रुंझू, तूरही, मदंग, पखावज, आदि प्राचीन और लोक प्रचलित वाद्य यंत्र हैं। तंबूरा एक ऐसा वाद्य यंत्र है जिसमें स्वर और ताल दोनों होते हैं न जाने पंडवानी में इसका प्रयोग कब से होता आ रहा है।कभी–कभी तो पंडवानी का अर्थ ही तंबूरा ही लगाया जाता है। देवारों का लोकप्रिय वाद्य रुझं और चिकारा है जो नारी प्रधान लोकगाथाओं को अत्याधिक प्रभावषाली बनाता है। इसी प्रकार से नगाड़ों का प्रयोग वीरगाथाओं को प्रभावषाली बनाने के लिए किया जाता है।

छत्तीसगढ़ी लोकगाथाओं में अंचल के प्रसिद्ध पात्रों जैसे–भरथरी, सरवन, पंडवानी और वेद–पुराण आदि के पात्रों को आधार बना कर प्रस्तुत करते हैं। लोक गाथा के कलाकार गाव में रहते हैं। छत्तीसगढ़ के प्रमुख्य जातियां देवार, परधान, गोंड़ आदि गायन के माध्यम से ही अपना जीवनयापनकरते हैं। ये कलाकार अपने प्रस्तुति के दौरान भरथरी, भीम, दुर्योधन, द्रोपदी, ढोला, लोरिक चंदा, दष्मत कइना आदि के चरित्र और उनके सम्पूर्ण जीवन गाथा को प्रारंभ से अंत तक कल्पित कर लेतें हैं एवं सहज ही अपने में आत्मसात कर लेते हैं। लोकगाथाकार जीवन के सतरंगी रंगों से मनचाहा रंग चुनकर अपनी कल्पना की तुलिका से गाथाओं के कैनवास पर चित्र उकेरने का कार्य करता है जैसे पंडवानी की पर्याय मानी जाने वाली तीजन बाई कीचक वध प्रसंग में साक्षत वीर और रौद्र रस की प्रतिमा बन जाती है, द्रौपदी चीर हरण प्रसंग में वह क्षण में दुराचारी दुःषासन के अभिनय में बाल खींचती हुई तो दूसरे क्षण में द्रौपदी के खुले बाल और घसीटते हुए भरी सभा में लाने का दृष्य का अभिनय करते हुए घटना को दृष्यमान कर देती है। तीजन बाई के अभिनय के संबंध में डॉ. पालेष्वर षर्मा क कथन है –''तीजन बाई छत्तीसगढ़ के गाव गंवई की बेटी हैं जो लोकनाट्य की ऐसी नायिका, गायक है जो एक साथ पल–पल परिवर्तित परिवेष में राजा यज्ञसेन की पुत्री है, पंचाली है, द्रौपदी दुहिता द्रौपदी है, पार्थ की षौर्य स्वयंवरा है, कुन्ती की वधु है, कृष्ण की सखी भी है, अज्ञातवासी सैरंध्री है। पाडवों की मर्यादा मुक्त केषणी की व्यवस्था है तो वह तीजन बाई तिरिया जनम की व्यथा कथा की जीवित प्रतिमा है।''4 तीजन बाई आंगिक प्रदर्षन, नृत्य एवं पांव संचालन के साथ ही भाव भंगिमा और चेहरे के माध्यम से सभी प्रकार के भावों को व्यक्त करती है। मूल पात्रों का अपनी कल्पना के माध्यम से अनुकरण कर दर्षकों, श्रोताओं पर अमिट छाप छोड़ देती है।

महापुरुषों की लोकगाथा में राष्ट्र का सम्पूर्ण चरित्र प्रतिध्वनित होता है। कुवंर सिंह, लक्ष्मी बाई जैसे चरित्र राष्ट्र के स्वाभिमान के प्रतीक होते हैं ये कहीं भी जन्म लिए हों इनका कार्य क्षेत्र कहीं भी रहा हो लेकिन समूचा राष्ट्र इनकी आराधना करता है। ये सर्वप्रिय होते हैं। स्वतंत्रता आन्दोलन के समय के वीरों के चरित्रों पर अनेक लोकगाथाएँ लिखी गई है। हबीब तनवीर कहते हैं–'' छत्तीसगढ़ के नाचा के कलाकारों ने इसे दुनियां`ब ड़े–बड़े मंच पर दिखाकर वाहवाही लूटी है। आखिर गाव देहात के इन अपढ़ लोगों तक भरत मुनि की रस की एकता कैसे पहुंच गई। इसका कारण है कि लोक अभिनेता के लिये अभिनेता ही भाषा अभिनय ही विचार है अभिनय ही संवाद का माध्यम होता है।''5

निष्कर्ष

छत्तीसगढ़ी संस्कृति एक ओर भारतीय संस्कृति का अंग होने के कारण उसकी विषिष्टताओं को सहज ही अंगीकार करती है, तो दूसरी ओर इसकी आंचलिक विषिष्टता भी है। यहाँ की संस्कृति अत्यंत प्राचीन है, अतः इसके समृद्ध लोक साहित्य का स्पंदन आधुनिक लोक जीवन में स्पष्ट परिलक्षित होती है।

पिछले बीस–पच्चीस वर्षों से छत्तीसगढ़ के कलाकारों को विदेषों से बुलावा आ रहा है, साथ ही भारत का सांस्कृतिक मंडल छत्तीसगढ़ के कलाकारों को विदेष लेकर जा रहा है। लोकगाथा एवं लोकगाथा कलाकारों की लोकप्रियता बढ़ती जा रही है जबकि अधिकांष कलाकारों को छत्तीसगढ़ी के सिवाय दूसरी भाषा आती ही नहीं है, लेकिन इनकी प्रस्तुतियों को गैर छत्तीसगढ़ जिसमें भारतीय ही नहीं विदेष के श्रोता बड़ी संख्या में समझ रहे हैं। इसका एक ही रहस्य है और वह है अभिनय और इसे हबीब तनवीर भी

स्वीकारते हुए कहते हैं–''छत्तीसगढ़ के अधिकाष लोक कलाकारों के अभिनय की विलक्षण प्रतिभा मैंने देखी है। देष–विदेष के अनेक नाट्य समीक्षकों को यह बात आष्चर्य चकित करती रही है कि हमारे कलाकार किसी भी पात्र का अभिनय सहज ढ़ंग से कर लेते हैं।''6हबीब तनवीर के नये थियेटर के कारण छत्तीसगढ़ी कलाकारों में कुछ नयापन और निखार आया है। यथार्थ और कल्पना के संयोग के बिना लोकगाथा की सृष्टि संभंव नहीं है। किसी भी अंचल की जानकारी वहां की लोक संस्कृति के द्वारा ही प्राप्त होती है।

संदर्भ ग्रन्थ

1 वीरेन्द्र कुमार बसु, लोक साहित्य के विविध आयाम, नेषनल पब्लिकेषनहाउस, पृ.सं. 73
2हबीब तनवीर, सापेक्ष, दुर्ग, पृ. सं. 118
3 महावीर अग्रवाल, सापेक्ष, दुर्ग, पृ. सं. 57
4 सराला षर्मा, पंडवानी और तीजन बाई, वैभव प्रकाषन, रायपुर, पृ. सं. 11
5 महावीर अग्रवाल, सापेक्ष, दुर्ग, पृ. सं. 221
6 मदन मोहन भारद्वाज, भारतीय नाट्य परम्परा और रंगभूमि, नेषनल पब्लिकेषन हाउस, पृ. सं. 508

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : जीवन व कार्य

प्रा. महेंद्र अच्युत आल्टे
सहाय्यक प्राध्यापक
इंदिरा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन विष्णुपूरी, नांदेड.
भ्र. 9766565683
Email ID :- altemahendra@gmail.com

प्रस्तावना:-

महाराष्ट्र ही संतांची महापुरूषांची भूमी आहे. महाराष्ट्राला अनेक थोर संत आणि महापुरुष लाभले आहेत. संतांच्या आणि महापुरुषांच्या विचारांनी महाराष्ट्र समृद्ध झाला आहे. तसेच महाराष्ट्राला एक वैचारिक वारसा लाभला आहे. महाराष्ट्रातील संतांनी मनुष्याला सुखी समृद्ध आणि आनंदी जीवन जगण्याचा मार्ग दाखविला एवढ्यावरच ते थांबले नाहीत तर त्यांनी समाजातील अनिष्ट चालीरीती, रूढी परंपरा यांवरती कडाडून हल्ला केला. अभंग, दोहे, ओवी, भारूड यामधुन समाजाचे मनोरंजन करत करतच डोळयात अंजन घालण्याचे कार्य संतांनी केले. म्हणून संतांच्या तत्वज्ञानाचा महाराष्ट्राच्या प्रगतीत मोलाचा वाटा आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. संत मालिकेतील संत नामदेव, संत एकनाथ, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत कबीर, संत रविदास, संत जनाबाई, संत चोखामेळा, संत गाडगेबाबा, संत गोरोबाकाका, परमहंस आडकोजी महाराज, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज इत्यादी संतांचे कार्य अलौकिक आहे. या संत मालिकेतील एक प्रमुख संत म्हणजे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज होय. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी माणूस, समाज, गाव आणि देश अधिकाधिक उन्नत होण्यासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य पणाला लावले आपले संपूर्ण आयुष्य हे मानवी हितासाठी त्यांच्या कल्याणासाठी अर्पण करणारे आणि 'सर्व मनुष्य समान आहेत' हा समानतेचा विचार समाजात दृढ करणारे मानवतावादी संत म्हणजे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज होय. 'ग्रामगीता' या ग्रंथातून संपूर्ण समाजाच्या उन्नतीचा मूलमंत्र त्यांनी मांडला आणि शेतीप्रधान ग्रामीण समाजजीवन देशाचा आत्मा आहे असे स्पष्ट सांगुन त्याच्या उन्नतीमध्ये, प्रगतीमध्येच देशाची प्रगती दडली आहे हा मूलभूत दृष्टिकोन समोर ठेवून समाजाला डोळस बनवण्याचे कार्य राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी केले. बाळासाहेब भारदेंच्या शब्दात सांगायचे म्हणजे, 'साधुता, मानवता आणि राष्ट्रीयता यांचा त्रिवेणी संगम म्हणजेच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज होय.'

जीवन परिचय:-

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा जन्म 30 एप्रिल 1909 रोजी भाट कुळात विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील यावली या छोट्याशा गावात झाला वडिलांचे नाव बंडोजी ठाकूर ब्रह्मभट्ट तर आईचे नाव मंजुळादेवी होते. वडील उदरनिर्वाहासाठी शिंप्याचा व्यवसाय व गुळाचा व्यापार करत असत तर आई दळणकांडण करीत असे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे जन्मनाव हे 'माणिक' होते. माणिक हे नाव संत गुलाबराव महाराज यांनी ठेवले होते व वरखेडचे सद्गुरू आडकोजी महाराज हे त्यांचे गुरू होते. माणिकचे शालेय शिक्षण कसेबसे पूर्ण झाले तेही पाच इयत्ता पर्यंतच हे शिक्षण घेण्यासाठी त्यांना वरखेड, यावली व चांदूरबाजार अशा तीन ठिकाणी भ्रमंती करावी लागली यामुळे शालेय शिक्षणात माणिकचे मन म्हणावे तितके रमले नाही पण भजन करण्याचा छंद बालवयातच लागला. तसेच झाडावर चढणे, भेंड्या खेळणे, अभंगांची रचना करणे, किर्तन करणे, व्यायाम करणे, भजन करणे, नदीत पोहणे असे नाना छंद माणिकला होते. माणिकने बालपणीच साऱ्या विश्वाला मोहून टाकणारी खंजिरी पंचमुखी शिवमंदिरात हनुवती बुवा कडून शिकली तर

यावली गावात रामदासी पंथाचे सातळीकोतळीकर महाराज होते ते गोरगरिबांना मदत करीत व एकतारीवर भजन करीत अशा सातळीकोतळीकर महाराज यांच्यापासून माणिकला अध्यात्मिक ज्ञानाचा छंद लागला. माणिक बालपणी आडकोजी महाराजांच्या सहवासात राहिल्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला सामाजिकतेची किनार लाभली व वृत्ती विशेष फुलली. एकदा मंजुळादेवी माणिकला घेऊन आडकोजी महाराजांच्या दर्शनाला वरखेड या गावी गेली तेंव्हा आडकोजी महाराज यांनी माणिकच्या तोंडामध्ये भाकरीचे तुकडे कोंबले व माणिकला तुकड्या तुकड्या म्हणून संबोधु लागले त्यानंतर माणिक हे नाव मागे पडून 'तुकड्या' हे नाव पुढे आले व तेच नाव प्रसिद्ध झाले. माणिकला बालपणातच काव्यरचनेचा छंद होता माणिकच्या काव्य रचण्याचे शाळेतील मेटकर गुरुजी कौतुक करत. म्हणजे अभंग रचण्याची प्रतिभासंपन्नता माणिककडे होती याची कल्पना आडकोजी महाराजांना होती म्हणूनच त्यांनी माणिकला भजने रचण्यास प्रोत्साहित केले आणि त्यावेळेसपासून माणिक 'तुकड्यादास म्हणे' अशी स्वतंत्र रचना करून वेगवेगळ्या विषयावरील श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करणारे आणि भक्तिभावाने ओथंबलेले अभंग लिहु लागले.

1921 साली शतायुषी आडकोजी महाराज समाधीस्थ झाले आडकोजी महाराज यांच्या जाण्याने तुकडोजींना खूप मोठा धक्का बसला आणि जीवनात भयंकर पोकळी निर्माण झाल्यासारखे वाटू लागले अशा मनस्थितीतच तुकडोजी पंढरपूरला गेले व तेथे जाऊन विठ्ठलाचे दर्शन घेतले तेथे गेल्यानंतर पुंडलिकाने माता पित्याच्या केलेल्या सेवेचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून आपल्या माय बापाची आपणही सेवा करावी ही इच्छा मनात निर्माण झाली व परत तुकडोजी यावलीला आले. यावलीला राहून वडिलांच्या व्यवसायात मदत केली पण मन काही रमत नव्हते शेवटी वयाच्या चौदाव्या वर्षी रामटेक जंगलात जाऊन ध्यान साधना सुरू केली व खंजिरीच्या साथीने भजने गात दिनक्रम सुरू केला. अशातच वणवण फिरत असताना ते चिमूर कडील अरण्यात गेले तेथे त्यांच्या भजनांनी प्रभावित होऊन त्यांना लोक 'देवबाबा' म्हणू लागले तुकडोजींना देवबाबा हे नामाभिधान मिळाल्यानंतर नेरी खेड्यातील एका शिक्षिकेने आपली मुले वाचावीत म्हणून एका महिलेच्या सांगण्यावरून मुलांवरून ओवाळून ते दुसऱ्याला देणे हा विषप्रयोग देवबाबावर झाला हा विषप्रयोग होऊन देखील देवबाबा जिवंत राहिले मात्र ज्यांनी विषप्रयोग केला त्यांच्यावर देखील दया दाखविण्याचा मोठेपणा तुकडोजी महाराजांनी केला पुढे तुकडोजी महाराजांचे संपूर्ण आयुष्य हे सर्वसामान्य माणसाच्या हिताकरिता व्यथित झाले. अनेक समस्यांना अडचणींना त्यांना सामोरे जावे लागले तरी देखील त्यांनी मानवी कल्याणाचा मानवी उत्थानाचा मार्ग सोडला नाही 'हे विश्वची माझे घर', 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' या भूमिकेतून त्यांनी आपले कार्य केले अशा या महान राष्ट्रसंताचे 11 ऑक्टोबर 1968 साली देहावसान झाले.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची ग्रंथसंपदा :-

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या नावाने विपुल अशी ग्रंथसंपदा आहे. प्राथमिक शिक्षणही पूर्ण न केलेल्या तुकडोजी महाराजांनी मराठी व हिंदी भाषेत अमूल्य ग्रंथ निर्मिती केलेली आहे. शालेय शिक्षण घेत असतानापासूनच त्यांना काव्यरचना करण्याची आवड होती याचे पुढे व्यसनात रूपांतर होऊन खूप मोठी ग्रंथसंपदा निर्माण झाली. प्रतिभासंपन्न साहित्यिकांना लाजवेल अशी साहित्यसंपदा त्यांनी उभ्या आयुष्यात निर्माण करून मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली. तसेच त्यांनी आपल्या मराठी आणि हिंदी भाषेतून विविध अशा विषयावर दुरगामी असा विचार मांडला आहे. सर्वसामान्यांना पचेल अशा भाषेत आणि रुचेल अशा रीतीने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज भाषणे करत असत. आपली बोली कशी असावी याबाबत ते म्हणतात -

'असेल मित्रमंडळी बसली | त्यांनाही समजावी आपली बोली ||'

राष्ट्रसंतांची ग्रंथसंपदा भजन, श्लोक, आत्मकथा, भाषण या माध्यमातून आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची प्रमुख ग्रंथसंपदा पुढील प्रमाणे आहे.

1) युगप्रभात
2) गीता प्रसाद
3) सामुदायिक प्रार्थना प्रसाद
4) विवाह पद्धती
5) हितबोध
6) राष्ट्रीय भजनावली
7) ग्रामगीता
8) आत्मप्रभात
9) अरुणोदय
10) जीवनज्योत
11) लहर की बरखा (भाग 1 व भाग 2)
12) मेरी जापान यात्रा
13) क्रांतिविणा
14) माझी आत्मकथा
15) अनुभव प्रकाश

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शिक्षणविषयक विचार :-

वैदिक काळामध्ये विशिष्ट वर्गापुरतेच शिक्षण मर्यादित असल्यामुळे अनेक वर्ष शिक्षण घेण्यापासून बहुजन समाज वंचित राहिला गेला म्हणून यांना शिक्षण पद्धती कशा प्रकारची हवी याविषयी तुकडोजी महाराज म्हणतात -

'करावे काय शिक्षण | जे कधी कामास येईना || पुस्तके पाठ करूनिही | लाभ अंती नसे कोणा ||'

ज्या शिक्षणाने मनुष्याला अन्न-वस्त्र-निवारा मिळतो, मनुष्याला जीवन जगण्यासाठी आणि मनुष्याला उदरनिर्वाहासाठी व आदर्श जीवन जगण्यासाठी ज्याची मदत होते ते खरे शिक्षण होय. केवळ पाठांतर करून काहीही उपयोग होणार नाही घोकंपट्टीचे शिक्षण हे कुचकामी आहे. कोणाच्याही कामाचे नाही असा शिक्षणविषयक मूलगामी विचार राष्ट्रसंतांनी मांडला आहे. त्याचप्रमाणे राष्ट्रसंतांनी औद्योगिक शिक्षणावर अधिक भर दिलेला होता कारण औद्योगिक शिक्षणामुळे कौशल्यप्राप्ती होते हे महाराजांना ज्ञात असल्यामुळेच त्यांनी औद्योगिक शिक्षणाला प्राधान्य दिले यामध्ये पाकशास्त्राचे शिक्षण, समाज शिक्षण, स्त्री शिक्षण, कृषी शिक्षण, सहशिक्षण, राष्ट्रीय शिक्षण इत्यादी शिक्षणाचा औद्योगिक शिक्षणात समावेश करण्यावर त्यांनी भर दिला होता. त्यांचा शहरी भागापेक्षा ग्रामीण विकासावरती अधिक भर होता म्हणून ग्रामीण जीवन सुखी समृद्ध करण्यासाठी त्यांनी औद्योगिक शिक्षण पद्धतीचा पुरस्कार केला. त्यांची शिक्षण पद्धती ही ग्रामनिष्ठेतून राष्ट्रनिष्ठेकडे वाटचाल करणारी होती. तसेच शिक्षणाचे कार्य ग्रामोन्नती असून त्यातून राष्ट्रोन्नती घडू शकते असा राष्ट्रसंतांना विश्वास होता. तसेच राष्ट्रसंतांनी बाल शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंतचा पुरस्कार केलेला आहे ते म्हणतात -

'बाळपणीच शिक्षण होई | वय झालिया त्रास जाई |

वळविल्याहि न वळती काही | इंद्रिये त्यांची ||'

बालशिक्षण घेतले तर त्याला पुढील जीवनात त्रास होणार नाही जीवनातील अडी अडचणींना समर्थपणे तोंड देण्याची क्षमता ही शिक्षणात असते म्हणून वयानुरूप शिक्षण हे बालकांनी घ्यावयास हवे तसेच ठराविक वयात त्याला कौशल्य प्राप्त झाली पाहिजे अन्यथा पुढे वय वाढल्यानंतर तो काहीही करू शकणार नाही किंवा त्याची इंद्रिये कामी येणार नाहीत असा बालशिक्षणाबाबत राष्ट्रसंत विचार मांडतात. बालकांवरती लहानपणापासूनच योग्य संस्कार होणे गरजेचे आहेत कारण लहान बालके उद्याच्या भारताचे सुजाण असे नागरिक आहेत म्हणून राष्ट्रसंत म्हणतात -

'या कोवळया कळयामाजी | लपले ज्ञानेश्वर, रवींद्र, शिवाजी ||
विकसता प्रकटतील समाजी | शेकडो महापुरुष ||'

आजची ही लहान बालके ही उद्याची संत ज्ञानेश्वर, रविंद्रनाथ टागोर आणि शिवाजी महाराज आहेत. म्हणून त्यांना योग्य संस्कार पालकांनी आणि शिक्षकांनी देणे गरजेचे आहे. तरच ते उद्याचे आदर्श असे नागरिक घडू शकतील असा विश्वास राष्ट्रसंतांना होता म्हणून चारित्र्यसंपन्न सद्वर्तनी अशी पिढी निर्माण होणे आवश्यक आहे. एवढ्यावरच राष्ट्रसंत थांबत नाहीत तर राष्ट्राने बालकांच्या शिक्षणाची सोय करावी राष्ट्राने शिक्षणाची जबाबदारी घ्यावी कारण बालके राष्ट्राची भावी संपत्ती आहेत त्यामुळे त्यांना शिक्षण देणे राष्ट्राचे काम आहे असे त्यांना वाटते. याबरोबरच सहशिक्षण, नैतिक शिक्षण, शेतीविषयक शिक्षण आणि प्रौढ शिक्षणाचा पुरस्कार करून शिक्षणविषयक मुलगामी विचार त्यांनी मांडला आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे जीवनविषयक विचार :-

महाराष्ट्राला संतांची परंपरा आहे. सर्व संतांनी भागवत धर्माची पताका उंच करण्याचे कार्य केले आहे पण भागवतधर्म जागवित आणि रूजवित असताना प्रत्येकाला राष्ट्रधर्म जागवता आणि रूजवता आलाच असे आपणास म्हणता येत नाही. मात्र राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या भाषणातून, भजनातून आणि प्रवचनातून राष्ट्रधर्म व्यक्त करून जागृती निर्माण करण्याचे कार्य केले. मानव सेवा हीच खरी ईश्वरसेवा आहे या मताचे राष्ट्रसंत होते. मानव सेवा केंद्रबिंदू ठेवून त्यांनी आपल्या जीवनाची वाटचाल केली फक्त स्वतःसाठी जीवन जगण्यापेक्षा इतरांसाठी जीवन जगणे त्यांना पसंत होते. म्हणजेच सर्वांना सामावून घेणारा सर्वव्यापी जीवनविषयक दृष्टिकोन त्यांच्या जगण्यात होता. वर्णभेद, जातिभेद, वंशभेद, असा कोणत्याही प्रकारचा भेद न मानता ते म्हणतात -

'सबके लिए खुला है मंदिर ये हमारा'

असा सर्वांविषयी समानतेचा दृष्टिकोन त्यांच्यामध्ये होता. जे लोक देव आणि देवळे यांचा धंदा करतात गोरगरिबांची लुबाडणूक करून त्यांना अंधश्रद्धेच्या खाईत लोटतात अशा पोट भरणाऱ्या भोंदू संधीसाधूंविषयी ते म्हणतात - 'मंदिरात नाही दिसला सावळा मुरारी' गोरगरिबांची सेवा म्हणजेच खरी परमेश्वर सेवा आहे आणि तीच खरी भक्ती आहे म्हणून त्यांची सेवा केल्याने परमेश्वर मिळतो असे ते ठामपणे सांगतात. जे लोक पूजा-अर्चा देव-देऊळ यामध्ये गुंतलेले आहेत आणि मानवाच्या हितासाठी काहीही करत नाहीत त्यांना राष्ट्रसंत म्हणतात - 'मंदिर मंदिर क्यों घुमता है पहिले सेवा कर गरीबोंकी' म्हणूनच त्यांना मोक्ष-मुक्ती मान्य नव्हती यापेक्षा त्यांनी जनसेवेला महत्त्व दिले. राष्ट्रसंतांचा शिक्षणविषयक विचार आणि जीवनविषयक विचार यात निकटचा संबंध आहे कारण मुळात शिक्षण हे जीवन जगण्याची एक कला आहे असे त्यांना वाटते म्हणून ते म्हणतात -

'मुलांना शिकवाव्या नाना कला | चाफल्य ध्येयनिष्ठा दिसफला ||
गावची सांभाळू शकेल आपुला | ऐसे द्यावे शिक्षण ||'

शिक्षण घेतल्यानंतर पोट भरण्याची एक तरी कला त्यांच्या अंगी येणे गरजेचे आहे तसेच शालेय व महाविद्यालयीन शिक्षणात शारीरिक शिक्षणाचा अंतर्भाव केला तर त्याला परिश्रम करण्याचे कौशल्य प्राप्त होईल असे राष्ट्रसंतांना वाटते.तसेच जुन्या रुढी परंपरा समूळ नष्ट करून समाजातील अनिष्ट प्रथांचा त्यांनी चांगलाच समाचार घेतला आहे. 'देवासी पाहिजे बलिदान | तो पशू आपला भ्रमअभिमान |
गावचे गेल्याविण अज्ञान | सुखी जीवन होई ||'

जीवन जगत असताना मनुष्याला वाटत असते की देवाला पशू बळी दिल्याने आपल्यावर देव प्रसन्न होईल पण हा आपला केवळ भ्रम आहे आपले अज्ञान आहे. या अज्ञानातून वेळीच बाहेर पडले पाहिजे तरच आपले जीवन आनंदी होऊ शकते अन्यथा आपण अशा वाईट रूढी परंपरामध्ये गुरफटून जाऊन आपली अधोगती होऊ शकते. अशाप्रकारे जीवनविषयक विचारातून देखील वैज्ञानिक दृष्टी देण्याचे कार्य राष्ट्रसंतांनी केले आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्रियांविषयीचे विचार :-

राष्ट्रसंतांनी ग्रामगीतेच्या चोविसाव्या अध्यायात 'महिलोन्नती' या मथळ्याखाली स्त्रियांविषयीचे आपले विचार आदरभावनेने व्यक्त केले आहेत. राष्ट्रसंतांनी स्त्रियांना पुरुषांसमान मानले आहे एवढेच नाही तर पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांना देखील मानसन्मान मिळाला पाहिजे. स्त्री ही अबला नसून सबला आहे तिच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षणाची नितांत गरज आहे असे ते सांगतात. समाजातील स्त्रियांचा शिक्षणानेच उध्दार शक्य आहे म्हणून ते म्हणतात -

'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी | तीच जगाते उद्धारी |
ऐसी वर्णिली मातेची थोरी | शेकडो गुरूहूनही ||'

स्त्री शिक्षित झाली तर कुटुंब शिक्षित होईल आणि यासोबतच जगाचा देखील उद्धार होईल मुलांवरती चांगले संस्कार करणे, त्यांना व्यसनाधीनतेपासुन दुर ठेवणे यात कुटुंबातील मातेची महत्वाची भुमिका असते. यासाठी स्त्रियांना शिक्षणाची नितांत गरज आहे म्हणून शेकडो गुरूहुनही श्रेष्ठ अशी मातेची थोरवी आहे असे त्यांना वाटते.

'स्त्री पुरुष ही दोन चाके | जरी परस्पर सहायके || तरीच संसार-रथ चाले कौतुके |
ग्राम होई आदर्श ||'

स्त्री आणि पुरुष हे भिन्न नसून एकाच रथाची दोन चाके आहेत एकमेकांना साह्य करूनच हा संसाररुपी रथ चालवायचा असतो कारण कुटुंब सुखी तर जग सुखी याप्रमाणे आनंद आणि सुख समृद्धी लाभलेले गावच आदर्श होऊ शकते त्यामुळे स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने समाजात स्थान दिले गेले पाहिजे. पुढे विचार स्वातंत्र्याचेही राष्ट्रसंतांनी समर्थन केले आहे -

'विवाहा आधी परस्पराने |
पहावे दोघांनाही निश्चयाने |
विचार स्वातंत्र्य दोघांसही देणे | अगत्याचे ||'

राष्ट्रसंत म्हणतात, लग्नाआधी मुला-मुलींनी एकमेकांना पहावे आणि एकमेकांच्या आवडी- निवडी, आचार- विचार जुळत असतील तर लग्न करण्याचा निश्चय करावा याबाबतीत मुलांप्रमाणेच मुलीलाही विचार स्वातंत्र्य आहे तिला देखील आवड- निवड आहे जीवनातील खूप मोठा निर्णय घेण्याचा आणि आपला जोडीदार

निवडण्याचा तिला अधिकार आहे असा विचार तत्कालीन परिस्थितीत मांडला आहे. पुढे ते बालविवाह करू नका असे सांगतात -

'काही मुली विधवा होती | बालवयीच पती वारती |
पुढे त्यांची फजिती होते| लग्नावाचोनि ||

लहान मुलींचे लग्न केल्याने बालपणीच पतीचे निधन झाले तर वैधव्य येते मग अशा मुलींनी करायचे काय त्यांच्या आयुष्याचे वाटोळे होते. यामध्ये तिचा कोणताही दोष नसतो तरी तिला दोष दिला जातो बालपणीच मुलीवर दुःखाचा डोंगर कोसळतो म्हणून बालविवाह करू नका असे स्पष्ट शब्दात राष्ट्रसंत आपल्या भाषणातून सांगून जागृती करत असत. ग्रामगीतेत 'महिलोन्नती' नावाचे स्वतंत्र प्रकरण आहे यामध्ये स्त्री एक मातृशक्ती आहे, मुलांवरती मातेने संस्कार करावेत, राष्ट्राच्या उध्दारात तिचे योगदान महत्वाचे आहे, घरचा संसार हा उत्तम प्रकारे स्त्रीने करावा, पुरुषापेक्षा काकणभर स्त्री श्रेष्ठ आहे, स्त्रियांना भोगवस्तू समजू नये अशा अर्थाच्या कितीतरी ओव्या स्त्रियांचा मान सन्मान तसेच स्वातंत्र्य व्यक्त करणाऱ्या या प्रकरणात आलेल्या आहेत. स्त्री सारखे कोणीही नाही स्त्री सारखी फक्त स्त्रीच आहे. म्हणून ते म्हणतात-

'स्त्रियेसारखी मोहिनी नाही | स्त्रियेसारखी वैरागिणी नाही |
स्त्रियेसारखी मुलायम नाही |
आणि कठोर रणचंडिका ||'

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे राष्ट्रधर्म व स्वातंत्र्यविषयक विचार :-

'नांदो सदा सुखाने जयमाळ घालुनिया |
सकलांस तारणारा हा राष्ट्रधर्म माझा ||'

सर्वांना सदासर्वकाळ सुखाने नांदविणारा, विजयश्री खेचून आणणारा, सर्वांना तारणारा हा माझा राष्ट्रधर्म आहे अशी त्यांची राष्ट्रधर्माविषयीची कल्पना होती. राष्ट्रसंतांनी आपल्या जीवनात राष्ट्रधर्माला प्रथम स्थान दिले. प्रथम राष्ट्र आणि नंतर सर्व काही ही भूमिका त्यांची होती म्हणून स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये त्यांनी स्वतःला झोकून दिले होते. स्वातंत्र्यापूर्वी भारताला स्वातंत्र्य कशाप्रकारे मिळवता येईल यासाठी ते गावोगावी जाऊन जागृती करत असत. 1941 झाली राष्ट्रसंतांनी तरुणांचा स्वतंत्र असा राष्ट्रधर्म शिक्षण वर्ग घेतला होता. तसेच 1942 साली स्वातंत्र्यसंग्रामात लोकांनी सहभाग घ्यावा यासाठी त्यांच्यामध्ये चैतन्य निर्माण करण्याचेही काम त्यांनी केले हे त्यांच्या भजनावरून आपल्याला दिसून येते.

'झाड झडुले शस्त्र बनेंगे |
भक्त बनेंगी सेना ||
पत्थर सारे बॉम्ब बनेंगे | नाव लगेगी किनारे ||'

अशाप्रकारे भजनातून ते तरुणांमध्ये चैतन्य निर्माण करण्याचे काम करत असत. स्वधर्म, स्वराष्ट्र, स्वसमाज, स्वातंत्र्य स्वावलंबन याचे शिक्षण ते लोकांना देत असत त्यांच्या खंजिरी भजनाने अनेक जण स्वातंत्र्याचे पाईक झाले होते. राष्ट्रसंतांनी 1942 मध्ये आष्टी आणि चिमूर सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले त्यामुळे इंग्रजांनी त्यांना अटक करून नागपूरच्या कारागृहात चार महिने ठेवले नंतर सुटका झाल्यावर वर्धा व चिमूर या भागात त्यांना भाषणे करण्याची बंदी इंग्रज सरकारने घातली यावरून त्यांच्या विचारांना किती धार होती हे आपणास लक्षात येईल. राष्ट्रसंत कार्यकर्तृत्वाने मोठे होते म्हणूनच 1955 साली जपानमध्ये भरलेल्या जागतिक धर्म परिषदेत त्यांनी भारताचे प्रतिनिधित्व केले आणि खंजीरीने सर्वधर्मपरिषद दुमदुमुन सोडली. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर

परिस्थिती त्यांनी स्वतः पाहिल्यामुळे स्वराज्याचे स्वुराज्यात कसे रूपांतर करावयाचे हे त्यांना ज्ञात होते यासाठी तरुणांनी त्याग समर्पण करून राष्ट्र उभारणी करावी असे त्यांना नेहमी वाटत होते. म्हणून -

'मेरे प्यारे सुंदर भारत पर
दुश्मन की नजर ना लगे
अरे तू सून भारत के इस आजादीपर
परदेश की नजर ना लगे
अरे तू सून,मुष्कील से पाया है स्वराज्य
प्रिय बापू का है सिरताज,
कई बीरोंने कुर्बानी कर
सुरज का दिन बतलाया आज'

अशा प्रकारची भजने राष्ट्रसंतांनी लिहिली. राष्ट्रधर्माची, स्वातंत्र्याविषयीची लिहिलेली भजने जनमाणसात रुजावी म्हणून त्यांना चित्रपटांच्या गीतांची चाल लावून राष्ट्रसंत भजने म्हणत त्यामुळे त्यांचे भजन हे सर्वसामान्यांच्या मुखात सदासर्वकाळ राहत. राष्ट्रसंतांनी आपला हा विचार समाजापर्यंत पोचविण्यासाठी व आदर्श समाज निर्मितीसाठी गुरुकुंज मोझरी येथे गुरुकुंज आश्रमाची स्थापना केली. यामधून बालमंदिर, गुरुदेव अध्यापक विद्यालय, गुरुदेव माध्यमिक व कनिष्ठ महाविद्यालय तसेच गुरुदेव आयुर्वेद महाविद्यालय या शैक्षणिक संस्था सुरू करून यामधुन शालेय शिक्षणाबरोबरच आयुर्वेद, उद्योग, विणकाम, भरतकाम, कृषी बागायत इत्यादी प्रकारचे उपयोगी असे शिक्षण देण्यात येते.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक मूल्यांकन :-

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व हे बहुआयामी होते. 'यावली ते जपान' हा त्यांनी आपल्या आयुष्याचा केलेला प्रवास थक्क करणारा आहे. समाजउद्धार, राष्ट्रउद्धार निस्वार्थी भावनेने केला म्हणून लोकांना संघटित करून ग्रामउद्धाराची खूप मोठी चळवळ राष्ट्रसंत उभा करू शकले. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी विपुल अशी ग्रंथसंपदा निर्माण करून मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे त्यांचा 'ग्रामगीता' हा ग्रंथ म्हणजे मराठी सारस्वतातील एक अनमोल ठेवा होय. राष्ट्रसंतांनी मराठी व हिंदी भजनातून लोकांना समजेल अशा सोप्या सरळ भाषेत जीवनाचे, शिक्षणाचे, राष्ट्रधर्माचे मौलिक विचार सांगितले यामुळे लोकांचे जीवन समृद्ध झाले. राष्ट्रसंतांचा विचार हा अध्यात्मवादी असला तरी त्यांच्या विचारांना सामाजिक व राष्ट्रीय कोंदण लाभले आहे. तसेच राजकारण, समाजकारण, धर्मकारण या सर्वांमध्ये राष्ट्रसंतांचा विचार प्रभावी ठरला आहे. राष्ट्रसंतांनी व्यवसाय शिक्षणाचा, औद्योगिक शिक्षणाचा पुरस्कार केला शिक्षणानेच ग्रामउद्धार होतो व पुढे शहरी विकास, राष्ट्र विकास होऊ शकतो हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू आहे. महात्मा गांधी, विनोबा भावे, स्वामी विवेकानंद, रवींद्रनाथ टागोर डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या विचारांची बीजे त्यांच्या एकूणच शिक्षणविषयक विचारांत दिसून येतात. तसेच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या मनामध्ये राष्ट्राविषयी अपार अशी श्रद्धा आणि प्रेम होते हे त्यांच्या एकुणच विचारातून आपल्याला दिसून येते. तत्कालीन परिस्थितीत महिलांच्या उन्नतीचा आणि कल्याणाचा मांडलेला विचार हा प्रभावी आहे. दांभिकता, अंधश्रद्धा, वाईट चालीरीती, रूढी परंपरा यांचाही त्यांनी समाचार घेऊन लोकांमध्ये जाणीव-जागृती करण्याचे कार्य केले. संत गाडगेबाबा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा खूप जवळचा स्नेह होता. संत गाडगेबाबा यांच्या निधनानंतर त्यांच्या विचारांचा वारसा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी पुढे चालवला. राष्ट्रसंत आपल्या

भजनातून लोकशिक्षणाचे खूप मोठे कार्य करत. आधुनिक काळात संत गाडगेबाबा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या विचारांचा वारसा सप्तखंजेरीवादक सत्यपाल महाराज प्रमाणिकपणे चालवताना दिसून येतात. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे लोकशिक्षक होते, मानवतावादी संत होते तसेच ते ग्रामोद्धाराचे उद्धारकर्ते होते, राष्ट्रप्रेमी होते. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी केलेल्या कार्याचा गौरव म्हणून तत्कालीन राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी 'राष्ट्रसंत' या उपाधीने त्यांना सन्मानित केले. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणजे एक चालते-बोलते विद्यापीठच होते म्हणूनच त्यांच्या सन्मानार्थ नागपूर विद्यापीठाचे नामकरण राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ असे करण्यात आले आहे. सद्य स्थितीत भारतीयांनी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा विचार कृतीत उतरवुन राष्ट्रसंतांच्या स्वप्नातील भारत निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1) सुदाम सावरकर, संपादक - ग्रामगीता (2003) पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे.
2) डॉ. के. यु. घोरमोडे व डॉ. कला घोरमोडे - शैक्षणिक विचारवंत भारतीय व पाश्चात्य (2006), विद्या प्रकाशन, नागपूर.
3) प्रा. ना. ग. पवार - शिक्षणक्षेत्रातील विचारवंत (भारतीय व पाश्चात्य) (2007), नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे.
4) डॉ. सौ. प्रतिभा सुधीर पेंडके - जागतिक शिक्षणतज्ञ (2010) विद्या प्रकाशन, नागपूर.

Unveiling Various Dimensions of Violence in Shashi Tharoor's "Riot"

Dr. Pramod R. Jaware (8779822308/9960250919)
Asst. Prof., Post Graduate Teaching Department of English,
Gondwana University, Gadchiroli prjaware@gmail.com

Abstract:
The research paper explores the multifaceted nature of violence in Shashi Tharoor's "Riot" encompassing communal, economic, sexual, domestic, emotional, verbal and cultural dimensions. However, It leaves up to the reader to contemplate solutions to the issues underlying the various forms of violence.

Keywords: Economical violence, verbal violence, domestic violence, emotional or psychological violence, cultural violence.

The novel "Riot" by Shashi Tharoor, shows violence in abundance. It revolves around the characters who are either victims or involved in one or the other sort of violence. In the novel, all sorts of violence is witnessed such as verbal, domestic, emotional or psychological, economic and cultural. In fact, communalism has taken its vociferous form across the Globe and India too has never been an exception in this regard. In fact, it has been a great human-made menace to humanity across the globe making the whole humanity restless worldwide.

Zalilgarh suffered a major setback on 6 December 1992, the black day when Babri Masjid was demolished by Hindu fundamentalists. In the backdrop of this incident, Zalilgarh suffered large-scale communal violence. The very integrity of the nation was threatened. The guiding principles of the Indian constitution were violated, a place of worship was desecrated and handfuls of Hindu fundamentalists assumed the role of dictators and took the nation back into the dark ages. The massacre and the genocide that followed the pogram of 6" December were very threatening for the nation.

In fact, the year 1989 witnessed a twist in Indian history. A major political party in India had declared reclaiming the site of the Babri Masjid in Ayodhya for the Hindus to build a Ram temple, as a campaign issue. The ongoing debate that the site of the 1th century mosque was actually Ram Janmabhoomi -the birthplace of Ram, caused communal riots to flare all over India. Gurinder Singh, is a Sikh Cop whose sole mission is to control the riots no matter what the cost would be. The reader is engulfed headlong into the riot. The violence is generated by the socially constructed relations between two communities through a controversial issue of Ram Mandir in Ayodhya. Tharoor explores the institutionalized ideologies of both the communities through the riot. A rioter is a transgressor who exerts resistance to a system of social order. But the necessity to transgression is created or encouraged by the authorities who sanction social control. The nation-state involves apparatuses and institutions which collectively contribute to a riot. The

police work to suppress it to their best capacity. As the curfew is imposed, places of worship are desecrated and the officers in charge ensure that they are built overnight to avoid further communal flare-ups the next morning, bodies are cremated with only the close family present to avoid public outcry and add more fuel to the riot.

Most importantly Lakshman, an Oscar Wilde quoting district administrator believes in the futility of Ram Mandir cause. He captures the essence of the whole show and tries to maintain harmony knowing that he is fighting a lost battle:

> But who owns India's history? Are there my history and his and his history about my history? This is, in many ways, what this whole Ram Janamabhoomi agitation is about- about the reclaiming of history by those who feel that they were, at one point, written out of the script. But can they write a new history without doing violence to the inheritors of the old?

At another point, he says that "They (Hindus) want revenge against history, but they do not realize that history is its own revenge" (His views remind us of the last lines of Matthew Arnold's Dover Beach:

> The world, which seems, To lie before us like a land of dreams, So various, so beautiful, so new, Hath really neither joy, nor love, nor light, Nor certitude, nor peace, nor help for pain, And we are here as on a darkling plain Swept with confused alarms of struggle and flight.. Where ignorant armies clash by night."

He fails to understand what sort of pride they expect when they proclaim 'garv se Kaho Hum Hindu Hai. Laxman too feels proud of being Hindu, but not this kind of Hindu who is obsessed by bricks and temples. He places an image of true Hinduism, by taking pride in its diversity, in its openness and in religious freedom. He perceives sympathetically the way in which the Hindus are treated with double standards under the name of secularism but stick to the traditional dogmas of openness leading him towards a 'true path."

The intense Hindu zeal of Ram Charan Gupta surprises us and raises a question of where the country will be leading. The aggressive defense of the Muslim community has added more problems to the existing situation. The Hindu dogmas that Laxman expresses are on the verge of becoming extinct. What India needs now is this kind' secularism' that Laxman accepts. These classes of ideals have led to chaos in the country. The reverberations of these are clearly visible in the society. The widening rift between these two communities is a major cause in creating social instability. Tharoor is more concerned about this for he finds it odd that when the world is moving towards globalization, he finds this country struggling to solve these crises.

The death of an American social worker Priscilla Hart is the result of the sectarian violence in the wake of Babri Masjid agitation amid several questions in one's mind such as who killed twenty-four-year-old Priscilla Hart? An embassy spokesman suggested: "No other foreigner has died in the sectarian violence that has killed several hundred Indians in the last three weeks, and Ms. Hart may simply have been in the wrong place at the wrong time" (56)

Economic violence is seen in the sub-plot of Rudyard with Katherine Hart revisits India after a span of twelve years, the only way to overcome the grief over their daughter's violent death is to confront it. Once, Rudyard Hart had come to India as a marketing Director to revive the sale of Coca Cola in the year 1977, when the country was still in the state of emergency proclaimed by the Prime Minister in mid-1975. Rudyard exposes the emergency and post-emergency era. His parents were missionaries who had been to India. He was named after Rudyard Kipling, he grew up with an abiding dream of visiting India. His services in the multi-national corporation, Coca-cola offers him a chance to fulfill his dream. He arrived in India in early January when the Government was making all the right noises about opening up the economy to foreign investment. He had come to India to win it with his coke. He had thought that with a new strategy he could definitely increase the sale of Coca Cola. He has a conservative estimate of a Coke for a week, per middle class Indian, which he thought is not impossible. His colleague Kisan Mehta makes him aware of a law passed recently -FERA, Foreign Exchange Regulation Act, which governs the activities of the companies involved in international trade. Under the provision of this law, the foreign companies doing the business in India have to reapprove their registration. They had applied for it in a country obsessed with forms and procedures. While their case was pending, an anti-Coke wave emerged in the country. In a bizarre attack, Coke was accused of looting the country, destroying the health of Indians. George Fernandes opposed it vehemently for he thought clean drinking water is more essential than Coke. To add more to the troubles of Coke, Mrs. Gandhi declares election and is defeated. A coalition Government wherein Mr. George Fernandes was the Minister for Industry replaced Congress Government. Rudyard remembers him not as a minister for Industry but as a minister against industry.

Coke was the first to receive trouble for, it was asked to release its secret formula to the authorities as the price for its business in India. When Coke refused, their long pending application under the tedious 29th of FERA was rejected and they were asked to quit India. This political controversy, surprises Rudyard that in a country in spite of hundreds of unresolved problems, the members of the parliament devoted their time in attacking Coca Cola. This is a great blow to Rudyard who comes all the way long dragging his family, just to fulfill his aspirations. He tries professional strategies to solve the deadlock. It is a struggle to vindicate his decision to be there in India, every effort from lawyers proves futile to convince the Indian bureaucracy. Rudyard found the professional challenge to be turned into a hopeless one. The professional dream shatters, it also destroys his home and his affair with his secretary Nandini is the cause. India for the Western Entrepreneur, in every sense is a disaster, a hopeless land, which shattered all his dreams leaving him desolate. He returns this time to confront the third blow that the country had given him, the death of his dear daughter Priscilla. He has anticipated a T.V. crew; rush of reporters, but to his disappointment he finds no extra fuss. The ruined Western entrepreneur sets himself on the path of salvation and in sojourn apologizes to his wife. This journey for him is sort of enlightenment. He confesses to Katherine that in his previous visit to India he took what he thought was important: "I took what I could and left. And now India has taken from me the human being who mattered most to me in the world."

Through the novel, we witness him slowly collapsing, bit-by-bit changing himself from a professional to a humanitarian. A country which has shattered his aspirations helps him to emerge triumphantly as a human being. After Priscilla's murder, he is accompanied by Katherine Hart. It is from Rudyard the readers come to know about Priscilla's past. These estranged parents come to visit Zalilgarh-the place of Priscilla's death and the story unfolds through the investigation of an American journalist. Randy Diggs who is looking for a "story" for the western media and accompanies Rudyard Hart and Katherine Hart from the United States of America.

Verbal violence takes place during riots when inciting slogans and dialogues are spoken by the Hindu Muslim people. The sheelapoojan agitation triggered off the suppressed hatred against each other. The resistance that Hindus face both from the administration and the Muslim Community challenge their tolerance whereas the Muslims consider it as an attempt to wipe off their existence from this land. The proudly boasted slogan of "unity in diversity' finds itself. replaced by numerous slogans against each other. To bolster the courage of Hindus, to provoke them, comes the slogan Jis Hindu ka Khunnakhule/ Khon nahin hai pani hai.") It challenged the life force: blood. It was an appeal to emotions, feeling, moreover to the heart and not intellectually to the mind. The Muslims are taunted and goaded into filthy provocations Muslim ke do hi Sthan Pakistan ya Kabrastan (The provocation itself indicated two options: either quit India or accept death. With the same gust came a reply from this community has ke Liyatha Pakistan/Ladkelenge Hindustan It is clear from the virulence and naked aggression of one political party and its Hindutva allies that they are out to accomplish their goal. For them the temple has become a matter of faith. Constructing it is like asserting their identity; it is an evidence of awakening Lord Rama' his birth place, the Babri Masjid constructed on the very side by destroying the Ram temple, everything is taken up as humiliation. What is necessary for the Hindus is to reconstruct this temple at any cost. For them, this reconstruction is a sort of reclaiming their identity, which they thought has been stamped out. It is also a matter of faith and it is clear from the oral tradition that this is 'Ramjanamasthan, the exact place of birth of Lord Rama. In spite of litigation and Muslims resistance, the Hindus are quite determined to demolish. the old standing structure and construct a new one with those found "sheelas".

For Mohd Sarvar, these intellectual Muslim historians are simply ridiculous. For him this is not a matter of Hindu Faith but it is a branch of trust for those Muslims who have resided in India. As a historian he is more puzzled for-

Your Hindutva types are presuming to know the exact place of birth of a man whose birth date is historically unverifiable. There is no evidence for the historicity of the Ram Janm Bhoomi claims.

It is a journey from war to waging words and from waging words to weapons that increases the rift between these two communities. This fight between asserting supremacy' and 'defending existence' ends up in a riot, an outburst of communal violence inflicting new scars before the wounds of partition are healed.Ramcharan Gupta, with all his Hindu dogmas, defends every act. He is busy reinventing the strategies deployed to subjugate the Hindus. Now he desires to create history by effacing the old wrongs. Mohd.Sarvar articulates the feelings of Muslim community rising from an aura of betrayal and insecurity. He is to suffer for what his ancestors

had done in the past. Digging up the graves of past history it has been a political strategy to invoke a particular community so as to reap the benefits. It's all in the past history that we find root causes of every problem. Rudyard Hart places his finger on the misuse of history: "Indians have too much history, which they use as a weapon against each other, whereas Coke doesn't care about the past; it's the future they want to command."

Ram Charan Gupta who is a Hindu fundamentalist having his ideologies about this land He supports the cause of construction of Ram Mandir at Ayodhya. He remarks:
"In Ayodhya there are many temples to Ram. But the most famous temple is not really a temple anymore. It is the Ram JanamBhoomi, the birthplace of Lord Rama. A fit site for the Grand Temple."

In olden days a great temple stood there There are also legenils about those pilgrims from all over India and that people would come to worship Ram there. But a Muslim king, the Mughal emperor Babur, a foreigner from central Asia, knocked it down and in its place he built a big mosque, which was named after him, the Babri Masjid-A mosque on Hindu's holiest site! Muslims praying to Mecca on the very spot where our divine Lord Ram was born" Naturally Hindu community was much hurt by this Mr. Gupta strongly asks: Would Muslims be happy if some Hindu king had gone and built a temple to Ram in Mecca. He hates Muslim people and charges them to be disloyal with India. To him, Muslims are evil people:

> "They are more loyal to a foreign religion, Islam than to India. They are all converts from the Hindu faith of their ancestors, but they refuse to acknowledge this, pretending instead that they are all descended from conquerors from Arabia or Persia or Samarkand". Moreover, when he is interviewed by Mr. Diggs, he dictates: "Muslims are fanatics and terrorists, they only understand the language of force.... Wherever these Muslims are, they fight with others Violence against non-Muslims is in their blood"

For hundreds of years Indians suffered under the Muslim yoke. Then the British came and things were no better. They thought then that after independence, everything would change. Most of the Muslims in Ayodhya left for Pakistan. The mosque was no longer much needed as a mosque Then, a miracle occurred. Some devotees found that an idol of Ram had emerged spontaneously in the courtyard of the mosque. It was a clear sign from God. His temple had to be rebuilt on that sacred spot. Hindus went to courts. But they said that neither Hindus nor Muslims could worship there. According to Mr. Gupta. They are all atheists and communists in power in our country, people who have lost their roots`` On the other hand, Mohammad Sarwar, a Muslim scholar, teaching in the Department of History, Delhi University tries to defend the minority psyche of Muslims. He raises his voice against the "composite culture" or "composite religiosity of North India. He says that a number of Muslims religious figures are worshiped in India by Hindus like NizamuddinAuliya. Moinuddin Chishti, Shah Madar, Ghazi Miyan, Shaikh Nasiruddin who was known as Chiragh-1- Delhi, ar KhwajaKhizr, the patron saint of boatmen etc but still Hindus have grudges against Muslims. He says, "Indian Muslims suffer

disadvantages, even discrimination, in a hundred ways. They are victims of prejudices in this country. They are being targeted due to the misconceptions in this country.

India does not believe in secularism. Her citizens are radicals. The Hindutva brigade is trying to invent a new past for the nation, fabricating historical wrongs, degrading evidence of Muslim malfeasance and misappropriation of national glory. They want to teach Muslims a lesson, though they have not learned many lessons themselves. He often thinks of Mohammad Iqbal, the great Urdu poet who wrote:

> "Tumhari tahzeebkhudapnekhanjar se khudkhushikaregi/Jo shukh.
> 1- nazukpeaashiyanbanega, napaidarhoga- Our civilization that will commit suicide out of its own complexity: he who builds a nest on frail branches is doomed to destruction."

He points out that Muslims are part of the indivisible unity that is Indian nationality. Without them this splendid structure of India is incomplete. They are the essential element. which has gone into building India. He robustly remarks, "Muslim didn't partition the country- the British did, the Muslim League did, and the Congress Party did. In fact, most of the country's Islamic leaders like MaulanaMaudoodi were bitterly opposed to the movement for Pakistan. They felt that Islam should prevail over the world as a whole, and thought it treasonous both to India and to Islam itself. "Pakistan was created by "bad" Muslims, secular Muslims, not by the "good" Muslims in whose name Pakistan now claims to speak". Muslims gave India what she needed most, the most precious of gifts from Islam's treasury, the message of human equality. In this way he highlights the plight of Muslims community and says that "Islam has now as great a claim on the soil of India as Hinduism".

Tharoor explores the social vista through the eyes of Priscilla, Diggs and Shanker Dass. It is through them, Tharoor places the social condition of women. Shanker Das, Kadammbari have enabled themselves to explore these conditions through this project HELP-US. The novel also highlights domestic violence in typical Indian societies. Sundari- the married sister of Kadambari, a helper with Priscilla Hart is a hapless prey of male-dominated society. Her husband, Rupesh, and mother-in-law regularly beat her. She is called a witch though the dowry of worth rupees one lakh is given at the time of her marriage; still she receives disgust and hatred. Her pregnancy is no longer an acceptable excuse for not doing the chores they want her to do. Moreover, her cruel husband and mother-in-law have tried to blaze her. It shows that in our culture we worship women, and talk about giving a respectable status to women, but in reality we hardly care for this. There is a wide gap between rhetoric and the real world.

Tharoor evaluates that the resistance of the female is kept under a male system of control by suppressing the power to make personal choices and hence using the discourse of violence to sanction women to the role of a child-bearing machine. The case of the HELP-US population-control awareness project is founded on the clear and demonstrable relationship between high fertility rates and the subjugation of women. This is particularly apparent in India where women are placed under considerable social and family pressure to bear more children, which in turn reduces their autonomy as decisional agents in society.

Here she comes across Sundari, Kadambari's sister, less than 19 lying like a mummy. moaning with every breath, for she has bums over 75%. She in her feeble voice narrates her story; it starts with the dowry given by her father by applying for a loan. The initial day of love fades up to give her the experience of reality, which is harsh and sardonic. With regular beating from a mother-in-law, she finds herself all alone. For her husband had turned away from her then followed complaints about dowry. To add more to her trouble, she finds herself pregnant with her tests indicating a girl in her womb turning everything horrible. Her mother-in-law remarked- "what use of this woman who does not work around the house and cannot even produce a son?

The story as usual ends with her mother-in-law and her husband splashing kerosene, and setting her on fire. Her neighbors saved her. This too, alike other incidents, was considered "a kithchen accident ". Through Sundari, Tharoor narrates the evils of dowry, trauma that a majority of Indian houses had gone through. It's Kadambari who points her finger towards a major problem- "this is the real issue for women in India. Not population control, but violence against women, in our own homes"

Katherine gets a sight of the stark reality of the status of women in Indian society. Priscilla understood about the myth of Rama. The Hindu God had confronted the same question about the status of women. From the myth of Rama, to the contemporary example of Sundari, nothing has changed. The woman's life in India is for her, an 'agnipariksha'; a public ordeal by fire. Priscilla through this myth tries to perceive India. The very life of Sita puzzles her. She can't understand what her fault was. Was loyalty expected only from her? With all these questions, India for Priscilla stands a country where-

> ... Appearances are more important than truths. Gossip is more potent than facts. Loyalty is all one way, from woman to man. And when society stacks up all the odds against a woman, she had better not count on the man's support. She has no way out other than to end her own life.

These two remarks and experiences place a sordid picture of the status of women, which to a certain extent have remained unchanged. Though to a certain extent, this stands close to truth but it also in a way projects the Western outlook towards India. Rather than the glorious rich cultural heritage, the Western eye is more concerned about exploring the darker side of India.

Cultural Violence happens in this novel i. e. falling in love with the "wrong" person or a person from different culture, Cultural violence occurs when a person is harmed as a result of practices that are part of her or his culture, religion or tradition. The characters involved and suffered in this kind of violence are Laxman and Priscilla Hart. Both are equally culprits and victims. In Cultural Violence Priscilla is involved with laxman in spite of the fact that he is married. She seeks his wife's divorce to marry him and take him to America. committing adultery is also cultural violence Laxman cheats his wife by prolonging his relationship with an outsider. It is a first sight love between them which binds them ogether. In the languor of a lazy summer two people find the magic of human chemistry. suddenly all barriers of nations and boundaries of perception vanish. The basic issue on which the plot is built has been Ramjanmabhoomi-Babri Masjid conflict. The other major issue that the book concerns itself with is that, of the

reproductive rights of women or, as Priscilla Hart sees it. the rights and dignity of women in general.

Sexual violence occurs when a person is forced to unwillingly take part in sexual activity. Muslim women in the town Zalilgarh suffer sexual violence mutely. They are helpless to raise their voice against the brutal ritual of surrendering to their husbands. There is no value to their thought. They are used just as puppets on beds. It is done with them against their wishes because there is no one to protect them and free them from the bond of marriage with their brutal and illiterate partners. Fatima Bi, who entertains Priscilla's idea of birth control and Priscilla Hart who naively attempts to impregnate "Population awareness" into a community that is too conservative to comprehend progress.

CONCLUSION:

Thus, Riot is a powerful novel -set in and around a riot in India in 1989 about love, hate, cultural collision, religious fanaticism, the ownership of history and the impossibility of knowing the truth by Tharoor. He has painted heart-rending pictures of violence and shown how the people work to suppress it to their best capacity. He writes about the point of view of the people representing different communities - without justifying anything or anyone. It is up to the reader to make one's own judgment.

REFERENCES:

1. Gita M. Patil, Shashi Tharoor: His Vision and Art, Creative Books, New Delhi,2007.p 27
2. Bhabani Bhattacharya, Literature and Social Reality Bharat Prakashan, New Delhi, 1982, p.4
3. Shashi Tharoor, Bookless in Baghdad. Penguin Books, New Delhi, 2005, p. 37-38
4. Ibid., P. 39
5. Shashi Tharoor, Riot. Penguin Books, New Delhi, 2005, p. 1
6. Ibid., P. 263
7. Matthew Arnold, Collected Poems, Dover Beach, Atlantic Publishers, 1984, p.25
8. Uma Nair, Once Upon this Time. Asian Age, 19 Aug. 2001